Alija Bejtić

SIJAVUŠ-PAŠINA DAIRA U SARAJEVU

1. Uvodna razmatranja

U procesu migracionih i imigracionih kretanja na području Balkana u doba širenja turske dominacije na ovome području u 15. i 16. vijeku poseban značaj ima imigracija izvjesnih rodova sefardskih Jevreja, koji su poslije progonstva iz Španije (god. 1492) našli gostoprimstvo i novu domovinu u Turskoj carevini. To je bilo upravo u vrijeme kada se Turska carevina počela naglo uzdizati i kada su ortodoksni principi vladavine sultana Fatiha i njegovih nasljednika, Sulejmana Veličanstvenog, favorizovali, istina, islamsku ideologiju i muslimane, ali i predstavljali, za ono vrijeme, začuđujuću toleranciju prema pripadnicima drugih konfesija, pa tako i prema Jevrejima. Na golgotnom putu iz Španije u novu domovinu nastanjivali su se, karakteristično je, u velikim privrednim centrima, kao što je Istanbul, Solun, Skopje, a odatle kasnije i dalje u Sarajevo, koje je već bilo izraslo u značajan ekonomski punkt. Nije važno faktografsko obilježavanje puta Jevreja u glavni grad Bosne, da li preko Italije i Dubrovnika, ili preko Skopja, iako ima dovoljno indicija prema kojim bi se moglo više govoriti o tome drugom putu, niti je to svrha ove studije, nego samo ističem konstataciju da je jevrejski živalj uhvatio u samom Sarajevu korijena već polovinom 16. vijeka, dakle, prije ravnih 400 godina i da je ostavio tragove tokom čitavog tog perioda u životu ovoga grada.

Značaj imigracije Jevreja u balkanske gradove, pa tako i u Sarajevo bio je u prvom redu u njihovom potencijalno privrednom, u ono vrijeme trgovačkom duhu, koji su prenijeli sa sobom još iz Španije, potom ga modificirali sa tipičnim levantizmom nove domovine i manifestovali u praktičnom smislu u svim gradovima u kojim su se nastanili. U to doba pa sve do kraja turske uprave u ovim krajevima Jevrej je bio sinonim za pojam trgovca i trgovanja. Njihovo učešće u privredi grada Sarajeva i, posebno, stare sarajevske čaršije je prilično veliko i, držim, da nije još dobro osvijetljeno. Iako su Turci ovamo sa sobom donijeli već izgrađen agrarni, trgovački i esnafski sistem, ne može se zanemariti činjenica da su upravo Jevreji u dobroj mjeri bili oni koji su promicali tu privredu u smislu cirkulacije i recirkulacije ekonomskih dobara (gotovih proizvoda) na putu od proizvođača do potrošača i bili persona grata u prvim decenijama stvaranja funda-

menata gradske privrede, koja je proširivala potrošnju stanovništva grada i, ujedno, činila doprinos u vidu poreza i samoj državnoj zajednici. To nam jasno ilustruju veze sarajevskih jevrejskih trgovaca sa onovremenim centrima Balkana, pa i sa Dubrovnikom, Splitom i Trstom, o čemu ima dovoljno istorijske građe i podataka.

Drugi značaj dolaska i samoga života Jevreja u Sarajevu, kao i u ostalim mjestima, manifestuje se u čisto sociološko-kulturnom smislu, u vidu udaranja prvih temeljnih osnovica građanskog staleža, koji se, inače, u našim mjestima vrlo kasno razvija. Glavna osobina u životu Jevreja u našoj sredini jeste to da su se držali isključivo gradskih naselja. Drugo, pauperizovani i proletarizovani samim progonstvom iz prijašnje domovine, u novim mjestima, pa tako i u Sarajevu, bave se trgovinom, saraflukom i, manjim dijelom, zanatstvom, kao isključivim granama privrede, i u tome nalaze sredstva za život i radnu reprodukciju, koja će poslije prerasti u kapitalistički oblik malih okvira. To je sušta suprotnost domaćem gradskom autohtonom elementu, koji se nikada nije mogao predati, u cjelini i u načelu, samo gradskim privrednim i drugim djelatnostima, nego je i uz osnovno privređivanje u gradu u velikom broju imao i obrađivao i poljodjelsko imanje izvan grada, koje mu je činilo dopunu, a negdje i osnovicu prihoda. Ima dovoljno primjera iz kojih se vidi da je sarajevsko stanovništvo, izuzimajući u načelu Jevreje, još prije stotinu godina u samome gradu i u svojim kućama držalo krave pa i čobane. Po tome je sve do u prošli vijek taj domaći elemenat bio još uvijek poluagrarnog karaktera i daleko od toga da poprimi u svom životu obilježja čistog građanskog staleža. Jevrej se, u pravilu, nije bavio poljodjelstvom, a niti radom u javnim službama. Domen njegove djelatnosti je gradska privreda, u prvom redu trgovina, kojoj je sav odan, a od koje i živi.[1] A upravo u toj djelatnosti, paralelno s drugim domaćim trgovcima, Jevreji su bili u neku ruku i kultur-tregeri, obogaćujući život gradskog stanovništva produktima i novinama zanatske industrije dalekih zemalja, koje ovaj grad i pokrajina nisu imali, a koji su činili važan faktor u izgradnji ličnog standarda i višeg oblika života, kao što su skupocjeni tepisi s Orijenta, zatim staklo, porculan i ogledala iz Venecije i dr. Između ostalog, u samome Sarajevu, vidjećemo kasnije detaljno, u manifestaciji spontanih manira građanskog staleža kod Jevreja se sreta i važna pojava, karakteristična baš za građanski stalež — kolektivni način stanovanja u zasebnoj stambenoj jedinici još u 16. vijeku. Što nije došlo ranije do jačeg stvaranja i afirmacije građanskog staleža među pripadnicima drugih konfesija i uopšte i u ovim

[1]) U pristupačnim domaćim izvorima imamo dva primjera prema kojim se sarajevski Jevreji javljaju u 18. vijeku kao vlasnici čifluka u okolini grada. Osim što je to toliko rijetka pojava, da se može smatrati usamljenom i specifičnom, stoji i činjenica da se ovdje radi samo o posjedovanju, a ne i izravnom obrađivanju zemlje, koje bi kazivalo da su se Jevreji ovdje bavili i poljodjelstvom kao zanimanjem. U drugom jednom izvoru, u kefilemi sarajevskih mehandžija od 22. marta 1786. godine, koja je ujedno i popis svih krčmi i krčmara u ondašnjem Sarajevu, navode se po imenu i tri Jevreja kao krčmari (mehandžije) u Bejtul-Jehudu, što će reći u sastavu same nastambe koju obrađujemo. *Sidžil sarajevskog suda* broj 25, strana 207, u Gazi-Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu.

krajevima gdje su Jevreji bili njegovi potencijalni nosioci, uzrokom su, prije svega, opšti uslovi istorijskog razvoja, usljed čega ni u drugim zemljama proces nije išao rapidno, a zatim u zatvaranju u etničke, porodično-patrijarhalne i religiozne okvire svoje čisto jevrjeske sredine.

Davno je umuknula Salamunova lira i Davidova harfa jevrejskog kraljevstva. Davno su Jevreji krenuli na put u nove domovine, dok rodovi nisu stigli i u Sarajevo. U tim novim domovinama, pa tako i u Bosni, domaće društvene norme utječu malo pomalo na život Jevreja doseljenika, i njihova nacionalna individualnost počinje gubiti svoju izvornu boju. Na Pirinejskom poluostrvu u jevrejskom domu ovladavao je, pored španjolskog jezika, i bučni dah španjolskog života, koji je dao i čuvene španjolske romanse, a na Balkanu i u Sarajevu sefardski Jevreji su se sjajno adaptirali novim uslovima života i dali primjere vanredne sposobnosti aklimatizovanja. Poprimili su jezik nove domovine, i turski i srpskohrvatski, a tako isto i nove, domaće običaje, koji su im, uz jezik, omogućili poslovnu preduzimljivost poslovičnog stepena. Njihova se nacionalnost gubila i asimilovala sa narodima sa kojim su živjeli, iako je u njihovu životu bilo uvijek dovoljno elemenata koji su im davali obilježja barem samostalne etničke skupine u svakoj zemlji. Nasuprot tome, religiozna zajednica ostala im je, barem u našim zemljama, uvijek gotovo izvorna i kompaktna (izuzimajući, npr. jednog Mošu Havijo iz Sarajeva, koji je prešao na islam i poslije kao derviš pod imenom Ahmed vršio službu na pašinom dvoru u Travniku oko 1818), iako su gospodari nove domovine vrlo primamljivim uslovima dobivali širok broj sljedbenika gospodareve vjere islama. Turski i srpskohrvatski jezik u dućanu, španjolski u domu, a hebrejski u molitvi i hramu uspjeli su da sačuvaju jedinstvo vjerske zajednice. Na drugoj strani, upravo ta religiozna i porodična zatvorenost stvarala je među sunarodnjacima uslijed površnog promatranja kadikad i famu o jevrejstvu kao posebnom elementu, famu koja je našla odraza čak u narodnom vjerovanju i domaćoj narodnoj književnosti.

Upravo to jedinstvo jevrejske vjerske zajednice i egzaltacija pređašnje, španjolske domovine, koja je zaista učinila temeljit duhovni preobražaj Izraelovih potomaka, manifestovala se u Sarajevu u tri mnogostruko važna i vrijedna vida. U prvom redu riječ je o pojavi čuvenog rukopisnog religioznog ilustruvanog zbornika *Hagadah*, koji je nepoznati jevrejski umjetnik radio na tlu Španije u srednjem vijeku i pronio time slavu i sebi i jevrejskoj religioznoj kulturi širom svijeta. Samo zapanjujuća snaga konfesije i strast za knjigom neke nepoznate jevrejske porodice bila je uzrokom da se ova knjiga ponese iz Španije, kada su se i djeca ostavljala, i da pređe dug put i stigne do u samo Sarajevo, gdje se u jednoj porodici čuvala sve do kraja prošlog vijeka. I baš Sarajevo, pored tolikih još i većih centara jevrejskih kolonija na Balkanu i bližem Istoku, imalo je priliku da u svojim njedrima otkrije svijetu djelo jedinstvene slikarske vrijednosti.

Druga kulturna baština španjolskih Jevreja u Sarajevu, koju su oni donijeli također iz Španije jesu španjolske romanse, koje su, inače, i danas po svojim sugestivnim sadržajnim i melodijskim emocijama jednako velike i primljene svuda u svijetu. Vrijednost tih sarajevskih tekstova i melodija je u njihovoj izvornosti i starosti, koja je namirila

ovdje preko 500 godina. Upravo se diviti onom istom religioznom i zatvorenom jevrejskom domu što je mogao u grčevitoj borbi sa životom u drugim jezičnim sredinama sačuvati to blago čitavu polovinu milenija prenoseći ga kao amanet s koljena na koljeno.

Treće, što nam je u Sarajevu ostavila tradicija vjerske jevrejske zajednice, jeste njihova materijalna kultura u gradu, pri čemu prioritetno mislim na jevrejske nastambe, njihov hram i samo staro groblje na Borku, kao izražavanje tih istih osjećanja i težnji jevrejske vjerske zajednice i etničke individualnosti govorom materijala i arhitekture.

O sarajevskoj Hagadi svijet je dovoljno upoznat u više radova i odličnih studija na nekoliko jezika. O divnim španjolskim romansama sarajevskih Jevreja manje se zna u kulturnom svijetu. Nešto je od toga sabrano i objavljeno, a i pisano je o tome, ali je danas sasvim zakašnjela svaka akcija za njihovo sabiranje.

U ovoj studiji razmatram prvu i najveću jevrejsku nastambu u Sarajevu kao dio upravo one treće kulturne tekovine sarajevskih Jevreja. Ta stara sarajevska nastamba, nekada poznata pod imenom *Sijavuš-pašina daira*, u narodu zvana *Čifuthana* ili *Velika avlija*, a među samim Jevrejima *Kortiž* ili *Kortižiko*, je prva organizirana stambena zajednica uopšte na Balkanu, ali je davno potpuno propala i više joj se na terenu gotovo ni za trag ne zna. O sarajevskim Jevrejima je općenito nešto kod nas pisano, pri čemu u prvom redu ističem rad sarajevskog istoričara Vladislava Skarića pod naslovom *Iz prošlosti sarajevski Jevreja* iz godine 1924.[2] O samoj nastambi, pak, koja je bila osnova kasnijem životu Jevreja u ovome gradu, pisano je tu i tamo samo usputno i sa uopštenošću, koja ne omogućava da se stekne prava slika stanja.[3] Ova razmatranja vršim samostalnim i novim putem, putem vlastitih opažanja na osnovi novih izvora, turskih arhivskih dokumenata i svjedočanstva savremenika, uzimajući pri tome oprezno u pomoć i podatke iz dosada objavljene oskudne citirane literature o ovoj tematici.

2. Istorijski hod nastambe

Ako je tačna dosadašnja teza da se Jevreji javljaju u Sarajevu polovinom 16. vijeka, što ne možemo dokumentovano ni pobijati ni dokazivati, ali možemo s velikom vjerovatnošću uzeti da je tako, onda prve porodice Jevreja koji su došli u Sarajevo nisu bili oni izravni

[2]) Spomenica La Benevolencia, Beograd 1924.

[3]) Najvažnije djelo, koje je do danas izašlo o Jevrejima u Sarajevu, a u kojem se govori i o Sijavuš-pašinoj dairi je *Die Sefardim in Bosnien* od nadrabinera dr Morica Levija, Sarajevo 1911. Navodim ovdje i nekoliko drugih radova iz područja tematike: N. Noir: Etwas über die Spanolen Bosniens, *Bosnische Post* (Sarajevo), VIII/1891, str. 40. — Stevo Dmitrović: Jevreji u starom Sarajevu, *Jugoslavenski list*, VII/1924, br. 56 (6. III), str. 9—10. — Milan Karanović: Jevreji u Sarajevu. O doseljenju i životu u Sarajevu, *Politika*, XXVII/1930, br. 8029 (13. IX), str. 6. — Život i osobine Jevreja u Sarajevu, *Jevrejski glas* (Sarajevo), IV/1931, br. 33 (14. VIII), str. 3. — Rudolf Zaplata: Prilog istoriji sarajevskih Jevreja, *Jugoslavenski list*, XX/1937, br. 239. — Derviš H. Korkut: Sarajevski Jevreji 1841, *Jevrejski glas*, I/1928, br. 12, 13, 27, 43; god. II/1929, br. 1, 17—18. i 21, te radovi u nedavno izašloj Spomenici o 400-godišnjici dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1966.

prognanici iz Španije, nego njihova prva, mlađa generacija, čije su članove u najvjerovatnijem slučaju majke iznijele u naramcima ili vodile za ručicu, jer ih je dijelilo preko polovine stoljeća od dana progonstva sa Apenina. Već sama ta činjenica implicira zaključak, koji je za naša daljna razmatranja važan, da dolazak u Sarajevo nije više imao izbjeglički status, nego karakter unaprijed smišljenog i pripremljenog plana. Znači nisu išli kako-tako, nego su unaprijed pripremili uslove u novom gradu, koji je bio u to vrijeme privlačan ekonomski centar, a u prvom redu riješili pitanje barem prvih dana stanovanja. S obzirom na onovremenu kulturu stanovanja, koja nije poznavala kolektivno stanovanje u najamnim zgradama, nego se manifestovala u gradnji i korištenju jednoporodičnih stambenih zgrada, smještaj putnika koji su dolazili i prolazili, te samaca i onih sa porodicama, rješavao se u hanovima i karavan-sarajima. Prema tome i prvi doseljenici Jevreji u Sarajevu našli su najprije sklonište u nekom hanu ili karavan-saraju, osim ako prodorni poslovni duh pojedinaca nije unaprijed pripremio i kupio kuće i stanove u gradu u koje su se doseljenici izravno uselili. Bilo kako bilo, već uskoro, god. 1565, prema jednoj izvornoj zabilješci,[4] nalazimo Jevreje gdje stanuju u ovome gradu u čistoj stambenoj četvrti, u Mahali Sagrakči Hadži-Mahmuda, koja je u narodu bila poznatija pod imenom *Ulomjenica* i koja je zauzimala srednji dio današnje ulice Remzije Omanovića. Bila je to, inače, muslimanska mahala. Jevrejska porodica iz navedene 1565. godine mogla je tu stanovati i u kojoj kući koja je u tom slučaju sigurno kupljena u tu svrhu, ali i u kojem hanu, što je manje vjerovatno, jer ta mahala nije graničila sa čaršijom u kojoj su hanovi građeni na njenim obodima.

Poznato pravilo feudalnog društva u svim gradovima islamskog Orijenta, pa tako i u Sarajevu, o diferencijaciji stambenih gradskih površina po konfesijama, pri čemu su nemuslimani imali zonu oko same čaršije, gledajući onaj primjer jevrejske nastambe iz 1565. godine, kao da nije ovdje bilo dosljedno provedeno polovinom 16. vijeka. A to već samo po sebi upućuje na zaključak da se u navedenom slučaju radi o još svježoj nastambi i svježim doseljenicima, koji se ovdje nisu ni sami organizovali, niti ih je još bio pritisnuo običaj da se grupišu i separišu kao drugi sugrađani nemuslimani, pravoslavni i katolici. No, tadašnji društveni zakoni grupacije stanovanja po konfesijama ipak su uskoro probijedili u pitanju stambenog prostora nove konfesije koju do tada Sarajevo nije poznavalo. Već prvih godina devetog decenija toga istoga vijeka nalazimo ih zaista grupisane uz samu čaršiju, i to u zasebnoj novoj i kolektivnoj nastambi, pravljenoj posebno za ovu svrhu. To je tzv. Sijavuš-pašina daira, koju ovdje i razmatramo. Novi građani daju mehanički priraštaj stanovništva grada, ali takođe mehaničko rješavanje i stambene grupacije i samih stambenih prostora, za razliku od drugih konfesija, čiji su se članovi sukcesivno doseljavali u grad i u njemu postepeno izgrađivali svoje stambene jedinice.

Ta prva kolektivna nastamba Jevreja u Sarajevu bila je zasebna zgrada većih dimenzija, tip karavan-saraja odnosno većeg hana. Sagra-

[4]) Podatak iz sidžila sarajevskog suda iz navedene godine, koji je objavio Vladislav Skarić u djelu *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, Sarajevo 1937, str. 64.

đena je u neposrednoj blizini stare čaršije, na njenoj zapadnoj strani, na prostoru koji graniči sa sjevera ulicom Gornjom Ćemalušom (Titova), s juga Ferhadijom (Vase Miskina), sa istoka Imaretskom čaršijom (Gazi-Husrevbegova ulica), a sa zapada, po prilici, onom malom čikmom iz Titove ulice.

Na tome istom prostoru nekako u isto vrijeme nastala je još jedna značajna jevrejska građevina, hram, koji je u kasnijim vijekovima nekoliko puta stradavao i obnavljao se i, za razliku od same nastambe, održao se do danas predstavljajući zanimljiv i vrijedan istorijski arhitektonski spomenik.

Sve do kraja 18. vijeka ova prva kolektivna nastamba Jevreja u Sarajevu označavana je u administraciji pod nazivom *Sijavuš-pašin Veliki han* ili, kraće samo *Veliki han*, te rjeđe *Bejtul-Jehud* (Jevrejska kuća), a poslije se službeno zove *Sijavuš-pašina daira*. Taj posljednji naziv zatekao je i gruntovni popis zemljišta 1886. godine, te se do danas održao u gruntovnim knjigama kao zasebna katastarska mahala za kompleks parcela na kojim je bila i sama ta građevina, koja je, inače, još prije toga propala. Značajno je, međutim, istaknuti činjenicu da se sam narodni naziv ove mahale pod imenom *Velika avlija* do danas očuvao na samom terenu, jer se tako i danas nepromijenjeno zove saobraćajnica, odnosno ulica koja upravo preko nekadašnje nastambe vodi i spaja Titovu ulicu sa Ulicom Vase Miskina. Prema tome, naziv ove današnje ulice ima neposrednu uzročnu vezu i predstavlja osobitu kulturno-istorijsku vrijednost koju kao takvu treba i čuvati.

Ova nastamba nastala je i ostala kao porodična zaklada — vakuf (fidei comis) rumelijskog beglerbega i kasnijeg velikog vezira Sijavuš-paše, po kojem je i prozvana. Za toga Sijavuš-pašu turska vrela navode da je porijeklom Hrvat, znači, čovjek iz naših krajeva, ali se ne zna da je ikada službovao baš u Bosni ili u okolnim oblastima. Umro je u Carigradu 1601—2. godine.[5] Ostavio je zadužbine u građevnim objektima, od kojih je glavna u Istanbulu (džamija), a jedna od njih je, evo, i ova jevrejska nastamba u Sarajevu.

Kako je nastala ova Sijavuš-pašina zadužbina u Sarajevu, i to baš kao jevrejska nastamba, govori nam jedan turski dokumenat iz sidžila sarajevskog suda u Gazi-Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu, čiji faksimil ovdje donosim. Sadržaj toga dokumenta odnosi se isključivo baš na pitanje koje razmatramo i glasi ovako:

»Godine 989 (1581) Sijavuš-paša, bivši rumelijski beglerbeg, bio je u nekim važnim poslovima u Sarajevu. U to su vrijeme Jevreji u Sarajevu živjeli u nekoliko mahala, a, uistinu, taj milet bio je prljav (ehli mulevves sahibleri) i nedisciplinovan (ademi tekayyud), pa je više puta izbijao požar među njima. Zbog toga su ugledni ljudi (ajani) zamolili rečenog pašu da učini uslugu i da Jevreje preseli i udalji iz muslimanskih mahala. Na to je paša, stojeći na stanovištu pomoganja muslimana, a istodobno vodeći računa i o tome da ne razbije srca spomenutog mileta, poslije obavljenog dogovora dao da se za sarajevske Jevreje sagradi jedan poseban veliki han, koji je zavještao kao vakuf vezan za svoje potomstvo. Istodobno je dao dozvolu za gradnju sinagoge.«

[5]) Podaci prema poznatom biografskom djelu Kamusul-Alam od Šemsudina Samije, Istanbul, str. 2717.

Tu zabilješku našao sam u jednom sidžilu sarajevskog suda, mlađem 150 godina od vremena na koje se odnosi.[6] Svejedno što se ovdje radi samo o zabilješci, a ne o diplomatskom aktu sa svim službenim atributima i uza sve to što ne postoji vremenska istodobnost između ove zabilješke i same akcije na gradnji nastambe, nemamo nikakvog ni formalnog ni suštinskog razloga ne vjerovati ovoj zabilješci koja je danas za nas istorijski dokumenat, a koju je sarajevski kadija ili, pak, sudski pisar unio u zbornik sudskih isprava na temelju direktno viđenih starijih dokumenata, ili pak, na osnovi žive i provjerene tradicije, koja u nedostatku pisanih dokumenata vrijedi kao izvor. Jedno je ovdje sasvim prihvatljivo: naznačena godina, koja se uklapa u vrijeme života i rada Sijavuš-paše i činjenica o isključivom stanovanju Jevreja u ovome hanu, koji se inače u drugim izvorima doista naziva *Veliki han*. Ipak jedno nije tačno: Sijavuš-paša nije mogao dati dozvolu za gradnju sinagoge kao nemuslimanske bogomolje, jer je to prelazilo njegove kompetencije, odnosno bilo u pravnom domenu samo sultana.

Činjenica da se u navedenom izvoru govori o tadašnjim sarajevskim Jevrejima kao »prljavom« i »nedisciplinovanom« elementu upućuje na to da se ovdje radi, bez obzira na vrijeme, o samoj sirotinji (sloj niskog standarda), koja je, vjerovatno, provodila spavajući dobar dio dana da bi prespavala i večeru, a koje je bilo uvijek i među samim Jevrejima. Na to upućuje i druga činjenica, a to je do danas sačuvano sjećanje među našim sarajevskim Jevrejima da je sama Sijavuš-pašina daira bila uvijek nastamba baš same jevrejske sirotinje. A to je sasvim i logično. Imućnije porodice imale su i mogućnosti i, prema tome, mnogo veći standard, pa su i stanovale u zasebnim kućama u drugom dijelu grada, izvan kolektivne nastambe, i bile su, bar u starije doba, vrlo rijetke.

Na žalost, nije ni pristupačna ni poznata zakladna povelja Sijavuš-pašina vakufa iz koje bi dobili i detaljnije podatke o ovome pitanju, a vjerovatno je da se ona nalazi sačuvana, kao i mnoge druge, u državnim arhivima u Istanbulu, i bilo bi od velike koristi pronaći ovaj sigurno zanimljiv dokumenat.

Nastamba je izgrađena i data u korištenje u navedenu namjenu, te je postala prvi primjer kolektivnog načina stanovanja u Bosni i Hercegovini. Imala je čak i svoju unutrašnju i vjersku organizaciju, na čijem je čelu bila jevrejska vjeroispovijedna opština, koja se u izvorima naziva, kako ćemo kasnije vidjeti, pod imenom *džemat*. Imala je i svoje predstavnike prema vani, u prvom redu prema organima vlasti, kad se rješavalo pitanje nastambe kao cjeline, ili pitanje imovinsko-pravnih odnosa njenih stanovnika.

Godine su prolazile i nove dolazile, a sa tim novim pridolazile su i nove prilike i neprilike za ovu nastambu. Prvi savremeni izvor i vijest o ovoj nastambi imamo oko pedesetak godina nakon njezine gradnje, upravo iz godine 1628. Tada je, naime, kroz Sarajevo prošao Splićanin Athanasio Georgiceo, koji je lično vidio i tu specifičnu nastambu,

[6]) Sidžil sarajevskog suda br. 4 iz god. 1728—29, str. 85, u Gazi-Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. Tim dokumentom koristio se dr M. Levi u navedenom svom radu, a po tome njegovom djelu i drugi pisci, ali do sada niko nije dao iscrpan i pravi sadržaj dokumenata.

pa je u svojim putnim bilješkama zapisao da za Jevreje u Sarajevu postoji jedna velika kuća, dvor, saraj, opasana visokim zidom (»Ha un Serraglio d' Hebrei, cinto d' altissime mura«).[7]

Tridesetak godina poslije toga, upravo godine 1659, ovuda je prošao i turski putopisac Evlija Čelebija, koji bilježi da Jevreji u Sarajevu onoga vremena imaju dvije mahale,[8] od kojih se pod jednom, bez sumnje, krije sama Sijavuš-pašina daira. Taj Evlijin navod predstavlja i vrlo značajan dokumenat, jer nam kazuje da su se Jevreji u Sarajevu već u to doba toliko namnožili da su prerasli prostor nastambe i formirali potpuno novu nastambu u drugoj mahali. Evlija Čelebija ističe pri tom i jedan drugi, za nas važan podatak, da u Sarajevu ima jedan jevrejski hram, a to predstavlja hronološki prvi i najstariji do sada poznati izvor o postojanju javrejske sinagoge kao zasebne arhitekture u Sarajevu.

Dio Jevreja i dalje stanuje u ovoj nastambi i kolektivno plaća zakupninu ili kiriju, godišnje po 150 groša, muteveliji (upravniku) Sijavuš-pašina vakufa u Istanbulu i istodobno radi svoj posao u čaršiji, koji se lijepo razvijao. Tako je to bilo krajem 17. vijeka. Bila su to zlatna vremena prema onome što tek dolazi, iako suvremeni hroničari bilježe u Bosni i Sarajevu toga doba glad i nestašicu širokih razmjera.

Hanibal ad portas! — dočekalo je i Sarajevo usred tih nedaća i u sami smiraj 17. vijeka. U ovom, sarajevskom, slučaju Hanibal je bio i kanibalizam sproveo dosljedno po njemačkoj pedantnosti habzburški generalisimus princ Eugenij Savojski, koji je munjevitom brzinom i nenadno prodro sa četama dolinom Bosne, te 23. i 24. oktobra 1697. godine najprije opljačkao, a onda zapalio grad i pretvorio ga u doslovnom smislu u zgarište. Lično vojskovođa Eugenij Savojski bilježi u svom dnevniku da je predvečer toga dana, tj. 23. oktobra, počeo grad goriti, a naročito Tašlihan,[9] prostrani kameni han Gazi-Husrevbegova vakufa, koji se nalazio u neposrednoj blizini, po čemu možemo zaključiti i o opasnosti koja je prijetila samoj jevrejskoj nastambi već u prvim satima haranja ognja. Pored stotina i stotina kuća koje su bile ionako građene od lako zapaljivog materijala, tada je stradalo preko stotinu samih džamija, mnoštvo drugih javnih objekata, potom, zasebno, čitava čaršija sa svim svojim tadašnjim bogatstvom. Stradala je i jevrejska nastamba. Sijavuš-pašin Veliki han, a istu sudbinu doživjela je i sama sinagoga kraj nje. Nastamba je izgorjela tako potpuno da, osim kamenih zidina, ama baš ništa nije od nje ostalo, što je i razumljivo s obzirom na konzistenciju upotrijebljenog građevinskog materijala.

Bila je to katastrofa neviđenih razmjera. Uništene su i zgrade i ono najnužnije u tim zgradama, a na hiljade Sarajlija i Sarajki odvedeni u ropstvo, iz kojeg se nikad nisu vratili. Izvučena pouka iz te nenadane katastrofe bila je izgradnja bedema oko naselja na Vratniku

---

[7]) M. V. Batinić: Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti, *Starine Jug. akademije*, knjiga XVII, Zagreb 1885, str. 126.

[8]) Hazim Šabanović: Putopis Evlije Čelebije, I, Sarajevo, 1954, str. 117.

[9]) Tagebuch des Prinzen Eugen von Savoyen über den Streifzug nach Sarajevo im Jahre 1697. Mitgeteilt fon Hauptmann Zitterhoffer. — Mitteilungen des K. und K. Kriegsarchivs, dritte Folge, VIII Band, Wien, 1914. — Dr Josip Matasović: Princ Evgenij Savojski u Sarajevu 1679, *Narodna starina*, sv. 14, Zagreb 1929, str. 96—106.

koji je stajao velikih troškova, a tek jednom, i to samo časovito, poslužo svojoj svrsi god. 1878. prilikom nove okupacije grada. Rane su teško zacjeljivane, ljudi se vrlo sporo u novim prilikama snalazili. Nevjerovatno je, ali istinito da se Jevreji tek četiri godine kasnije vraćaju na zgarište hana konsolidujući snage za obnovu krova. Što su došli ponovo tu, bilo je nekoliko razloga: tu je njihova stambena zajednica i blizina poslovnog centra, a tu je, neposredno uz nastambu, i sam hram. Bilo je, dakle, racionalnije obnavljati popaljeno na povoljnom mjestu, nego li graditi nastambu iznova, zajedno sa hramom, na novom prostoru kojeg više u blizini čaršije nije ni bilo. Dakako da su pri tome imala vidnog uticaja i sama pravila o separisanju stambenih površina grada po konfesijama. Dotada Jevreji nisu imali sredstava za bilo kakvu gradnju, a nije ih imao ni centralni Sijavuš-pašin vakuf u Istanbulu. Inicijativu za obnovu nastambe dali su sami Jevreji, prijašnji stanari hana, i problem se riješio na zadovoljavajući način i za vakuf i za sarajevske Jevreje. Nagodba se rješavala i riješila u samom Istanbulu. Ispred sarajevskih Jevreja bio je opunomoćen za rješavanja pitanja obnove hana *Isak, sin Montisov*, a zastupao je slijedeća lica koja su, sasvim je jasno, bivši i budući korisnici hana i glavari porodica:

— Moše, sin Avramov,
— Salamun, sin drugog Moše,
— Avram, sin Moše,
— Moše, sin Benjaminov,
— Sadik, sin Jasafov,
— Danijal, sin Isakov,
— Jasaf, sin Isakov,
— Jasaf, sin Davidov,
— David, sin Mošin,
— Erzija, sin Isakov,
— Avram, sin Jasafov,
— Moše, sin Avramov,
— Avram, sin Jakobov,
— Šimon, sin Isaijev,
— Avram, sin Isaka Atijasa,
— Moše, sin Jakin,
— Isak, sin Mošin.

Ukupno 18 glavara i isto toliko porodica, svaka porodica prosječno po pet članova, ukupno 90 građana grada Sarajeva čekalo je na gradnju i useljenje u obnovljenu nastambu. Rješenje sadrži temesuk što ga je kao rezultat tih pregovora o obnovi hana izdao Jevrejima mutevelija Sijavuš-pašina vakufa Mehmedbeg, sin Muslibegov, u Istanbulu.[10] U tome dokumentu navodi se ovo:

Veliki han u Sarajevu, čija je lokacija poznata u narodu, a koji je vlasništvo evladijet vakufa bivšeg velikog vezira Sijavuš-paše i čija je godišnja zakupnina iznosila 150 groša, u prošlom zauzeću grada od strane nevjernika potpuno je propao, zidovi mu pali i stanovanje onemogućeno. Sam vakuf nema odakle dati pomoć da se izvrši obnova hana. U takvoj situaciji jevrejski opunomoćenik Isak, sin Montisov, ispred

[10]) Tekst dokumenta priopšten u sidžilu sarajevskog suda br. 60, str. 38, u Gazi-Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu.

(navedenih) Jevreja nudi ovakvu nagodbu: da se zakupnina smanji za 80 groša, tj. da redovna zakupnina — idžarei muedžela — bude 70 groša godišnje, a da sami korisnici izvrše obnovu zgrade kakva je bila i da je i dalje održavaju o svome trošku i na račun preostale zakupnine od 80 groša, koja se ovim daje unaprijed fiksno i jednom zauvijek — idžarej muadžela. Mutevelija je utvrdio da je ova solucija za vakuf korisna, pa je u to ime i potpisao temesuk — pismenu obveznicu, s tim, da obaveza nove zakupnine dospijeva novom godinom 1115, koja pada na 17. maja 1703. godine.

Ugovor je zaključen u Istanbulu u zadnjoj dekadi ševala 1113, tj. između 19. i 29. marta 1702. godine. Čini se da nije bilo vjere u pravno djelovanje ugovora između mutevelije Sijavuš-pašina vakufa i sarajevskih Jevreja, ili su stupanje na snagu ugovora osporavali propisi vakufskog prava sve dotle dok se taj ugovor ne legalizuje na samome sudu, u čiju juridiskiciju spada glavnina vakufa. Bilo kako bilo, samo iste dvije stranke ugovornice pojavile su se uskoro i pred sudom u Istanbulu, pred kadijom Šejh-Mehmedom, sinom Ibrahimovim, i taj kadija im je početkom zilkadeta 1113, tj. između 30. marta i 9. aprila 1702. izdao hudžet sa istim sadržajem koji je dat u pređašnjem ugovoru — temesuku. U hudžetu se, za razliku od ugovora, ističe i to da od spomenutoga hana, izuzimajući zidove, nije ni trag ostao.[11]

Jevreji su na osnovu spomenutih dokumenata izvršili obnovu hana i počeli se njime koristiti. Nema razloga sumnji da je bilo izmjene u veličini i konstrukciji, barem u većem obimu, jer je ugovorom i hudžetom obostrano određeno da se objekat obnovi onako kakav je prije bio. Takvo je stanje bilo barem što se tiče te prve obnove, što nam potvrđuju i dokumenti.

Dvadesetak godina poslije te prve obnove hana nastao je jedan spor oko zakupnine, koji je rješavao kadija u Travniku, Ibrahim, 4. džum. I. 1133, odnosno 3. marta 1721. godine. Tužilac je bio mutevelija Sijavuš-pašina vakufa, onaj isti Mehmedbeg, sin Muslibegov, koji je prije 20 godina Jevrejima dao hudžet za obnovu hana, ali se on nije lično pojavio na sudu, jer je stanovao u Istanbulu, nego ga je zastupao neki Hadži Sulejman-efendija, divan-efendija na dvoru tadašnjeg travničkog vezira Osman-paše. Tužena stranka bili su Jevreji u spomenutom hanu, i to:

— Čolak, sin Jasafov,
— Isak, sin Izraelov,
— Isak, sin Avramov,
— Jako, sin Avramov,
— Isak, sin drugog Avrama,
— Pandoš, sin Elijin,
— Sala(mun), sin Avramov,
— Simo(n), sin Jasafov,
— Hajdar, sin Arslanov,
— Baron, sin Jahijev

i drugi, koji se poimenice ne navode, ali ni oni nisu lično prisustvovali raspravi, nego ih je zastupao *Avram, sin Salamunov*, za kojeg, međutim,

[11]) Hudžet na istome mjestu i na istoj strani.

ne smijemo decidirano reći da je jedan od stanara daire. Sadržaj sudskog dokumenta, koji sadrži tužbu i rješenje spora, konfuzan je, čemu, vjerovatno, treba tražiti razlog u greški onog ko je zavodio dokumenat u sidžil, pri čemu je mogao ispustiti dio teksta. Prema onom što tu stoji, tužilac je iznio sadržaj ona dva ranija dokumenta — temesuka i hudžeta — koje sam naveo, a potom istakao da su Jevreji uzurpirali dućane s vanjske strane hana s obje strane kapije, koji, međutim, navodi se u tužbi, nisu u njihovoj zakupnini, te zatražio da se to ispita i donese pravična odluka. U svome odgovoru tužena stranka potvrđuje radnju iz ranije navedenih dokumenata. Ističe da su Jevreji do danas utrošili 5000 groša za gradnju i održavanje hana. Poziva se, dalje, na fetvu, koju drži u rukama, i pokazuje je sudu, a prema kojoj mutevelija nema pravo tražiti staru zakupninu od 150 groša pošto su Jevreji — po ugovoru — svojim sredstvima obnovili objekat i plaćali sniženu zakupninu od 70 groša. Sud je donio odluku u smislu te fetve i odbio zahtjev tužioca.[12]

Nije prošlo ni pola vijeka od obnove Daire poslije požara iz 1697. godine, a nastambu zadesi novi požar, ovaj put izazvan od samih stanara, korisnika objekta. Bilo je to godine 1748. (1161). Sarajevski istoričar Salih-efendija Hadžihusejnović — Muvekit navodi da se požar pojavio upravo u samoj Dairi i da je bio velikih razmjera.[13] Taj isti požar registrovao je u svojoj hronici i savremeni sarajevski hroničar Mula Mustafa Bašeskija, navodeći i dan požara: 2. januar 1748. godine.[14] Tom prilikom han je izgorio do temelja, pa je opet obnovljen na prijašnji način i sredstvima stanara Jevreja. To saznajemo iz mlađih arhivalnih izvora, jednog hudžeta i jednog ilama sarajevskog kadije od 7. jula 1780. godine (oba dokumenta imaju isti datum) kojim se rješava pitanje zakupnine nastambe.[15]

Sedam godina kasnije ista nedaća, isti rezultat: 7. oktobra 1755. ponovo požar u objektu, koji nam je registrovao isti hroničar i ponovo stradanje objekata u potpunosti, što nam također potvrđuju oni mlađi arhivski izvori. I prilikom tih požara stanari su se rasipali po drugim objektima, a poslije obnove ponovo se vraćali u svoju nastambu, barem u najvećem broju.

Još je dva puta ovaj isti objekat gorio: 1787. i 1879. godine. U požaru 1787. godine, koji ponovo registruje Bašeskija, uz Dairu je gorio i stradao i susjedni jevrejski hram, a to znači da je požar bio katastrofalnijih razmjera. Prema svjedočanstvu Bašeskije, koji se zadržava na tom požaru, vatra se pojavila četiri sata po zalasku sunca u kući neko-

---

[12]) Isprava u sidžilu sarajevskog suda br. 60, str. 37. Sporu i navedenoj odluci suda u Travniku prisustvovali su kao svjedoci i ubilježeni na kraju dokumenta 15 građana muslimana, među kojim su bili i ovi: kadijski zamjenik (naib) Osman-Čelebija, zvornički imam Jahja-efendija i travnički muderis Ebu Bekir-efendija. Vrijedan je zapis ovoga posljednjeg svjedoka, muderisa Ebu Bekir-efendije po tome što ovdje po prvi put saznajemo za jednog od prvih muderisa u Travniku koji je predavao nedvojbeno u tamošnjoj Elči Hadži Ibrahim-pašinoj medresi, osnovanoj 1706. godine.

[13]) Muvekit, Tarihi dijari Bosna (manuskript u Orijentalnom institutu u Sarajevu), sv. II, sub anno 1161.

[14]) Riza Muderizović: Kronika Mula Mustafe Bašeskije, *Glasnik Zem. muzeja*, god. 1918, str. 82.

[15]) Sidžil br. 29, str. 128. i 129 u Gazi-Husrevbegovoj biblioteci.

ga bogataša Jude, kraj samoga jevrejskog hrama, što znači da je centar požara i ovoga puta bio u samoj nastambi. Plamen je postepeno rastao i stišao se jedva nakon svanuća.[16]

Požar iz 1879. godine bio je peti po redu i posljednji koji je harao ovom nastambom, a ujedno je i zapečatio sudbinu Sijavuš-pašine daire poslije nepune tri stotine godina njenoga opstanka. Vatra se javila 8. avgusta, ali ovoga puta ne u nastambi, nego u jednoj kući kraj Tašlihana, nesmotrenošću njenoga vlasnika prilikom pretakanja špirita. Požar je uništio u prvom redu sam Tašlihan, koji se nije više uopšte obnovio, a potom brzo prešao i uništio veliki dio čaršije, pa tako i ovu nastambu, zahvativši i sam hram. Muvekit, kao savremenik i neposredni poznavalac te nastambe, saopštavajući vijest i podatke o tome požaru, daje nam jedinstvene i dragocjene podatke i o toj nastambi neposredno prije ovog posljednjeg požara. On je opisuje kao prizemnu (tahtáni) nastambu i navodi da se sastoji od 46 odaja među kamenim zidovima, te da je to vakuf na zemljištu Gazi-Husrevbegova vakufa, inače vezan za Sijavuš-pašinu džamiju u Carigradu.[17]

I ovaj put je Daira potpuno izgorjela. Do obnove, međutim, nije više uopšte došlo. Bivši stanari Daire u novim prilikama austrougarske uprave napuštaju potpuno naseobinu, raseljavaju se u druge objekte, a neki grade na tome prostoru za ono vrijeme moderne najamne zgrade višespratnice.

U povoljnoj smo situaciji da saznamo u potpunosti imena jedne od posljednjih generacija korisnika Daire, što nije neinteresantno za tematiku koju obrađujem. Spisak tih korisnika sadrži jedan turski dokumenat koji sam svojedobno posjedovao.[18] Isprava nije datirana, ali da potiče iz druge polovine prošlog vijeka i da sadrži popis jedne od posljednjih generacija korisnika, vidi se očito po vrsti papira koja ima tehnički karakter novije izrade. Spisak nosi naslov samo *Sijavuš-pašina daira* (na turskom) i sadrži ukupno tri kolone: prva označuje neke dimenzije ili količine, koje nisam mogao utvrditi, u brojkama, druga kolona sadrži imena korisnika, a treća obračun zakupnine za pojedinu jedinicu koja se ovdje označava sa *hane* = kuća. Iz imena korisnika, osim u 7 slučajeva, svagdje je naveden različit broj godina, koji vjerovatno, označava vrijeme dotadašnjeg korištenja objekta. Evo toga popisa:

—	18^{30}	Moše, sin Sumbula Oltalasa (Altarca). Godina 6.	5
—	18^{20}	Mondoliko, stvarni vlasnik Bija, kći Haimikoa Ezreća. Godina 6.	5
—	26^{10}	Mihail Atijas. Godina 6.	7
—	7^{20}	Hahambaši Avram Juda. Godina 1.	2
—	120	Zufael Hajim Kabiljo. Godina 16.	16
—	15	Lijezer (Elijezer) Papić, sin Jake. God. 12	2
—	5	Avram Kaleson. Godina 8.	1
—	5	Samuel Kaleson, kao u staroj teskeri. God. 8	1
—	15	Siroče Isak Kajon. Godina 12.	2

[16]) K. Muderizović, nav. djelo, str. 82.

[17]) Muvekit, nav. djelo, sub anno 1297. Kronika M. E. Kadića (manuskript u Gazi-Husrevbegovoj biblioteci), sv. IV, dio II, str. 31.

[18]) Dokumenat je danas u dosijeu turskih isprava u Arhivu grada Sarajeva.

— 15	Siroče Sunbul Altarac. Godina 12.	2
— 15	Mošo Romano. Godina 12.	2
— 25	Salamun Pelera (Perera), sin Mošin. Godina 8. Dijelova 2. Kuću uživa (der jedi) spomenuti, a vlasništvo je (der tesarrufi) Davida, sina Moše Perere, brata spomenutog. Dijelova 2. Godina 12. Izvršeno (eda šudd).	
— 20	Samuel Mačoro. Godina 8.	4
— 15	Jako Koen, pređašnji vlasnik David Abinun. Godina 12.	2
—	Mošo Majestro (Maestro).	2
—	Hajim Ozmo.	4
— 52[20]	Gurion Papić. Godina 12.	7
— 70	Salamun Čolaković, Dijelova 5. Kirija 8/12. Hadži Jako Altarac. Dijelova 3/2 (!?). Kirija (idžare) godišnje 8/12.	12
—	Levi Kalderon.	2
—	Salamun Abinun. Prešlo u vlasništvo Zildžića. Predato (teslim) 32.	6
— 10	Isak, sin Moše Čolakovića. Godina 8.	2
— 15	Montiljo, sin Jude. Godina 12.	2
— 35	Siročad sinovi Jake Musafije. Godina 8.	7
— 38	Grupa pekara (taifei habazin). Godina 12.	4
— 40	Hendeklija Mošo, zapravo Behor Benjan Katan. 8 godina	8
—	Nasljednici Repovca Mustafabega. Dućan 1.	4
— 5	Moše Uzijel, sin Avramov. Godina 8.	1
— 100	Avram Altarac. Godina 8.	3
— 15	Isak Altarac. Godina 8.	3
— 15	Salamon Kunort, sin Konfortijev (?). God. 12.	2
—	Juso Perera, sin Hahambašija. Godina 12.	2
—	Menahim Papić, zapravo Avram, sin Juse Papića. Godina 8.	2
— 10	Salamun Papić, Godina 8.	2
—	Jako Atijas	2
—	Njegov sin Juda Haviju.	2
— 15	Dućan Garibi-zade Ahmeda hafiza. Godina 12.	2
— 280	Džemat. Godina 8.	56

Uz časovito ostavljanje po strani značenja dviju kolona brojaka, taj spisak već svojim samim tekstom privlači pažnju i evocira sljedeće konstatacije:

— Vrijedan je spisak po tome što uz imena donosi i prezimena, što je rijetkost u turskoj administraciji, a zahvaljujući upravo tome popisivačevom maniru saznajemo za porodice koje su bile tada nastanjene u Dairi. Ima ih ukupno 21, i to: Abinun, Altarac, Atijas, Čolaković, Haviju, Ezreć, Kabiljo, Kajon, Kalderon, Kaleson, Katan, Koen, Kunort, Mačoro, Maestro, Musafia, Ozmo, Papić, Perera, Romano i Uzijel. Udara u oči da tu nema porodica za koje sigurno znamo da su u to vrijeme živjele u Sarajevu, kao što su Alkalaj, Baruh, Danon, Eskenazi, Finci, Gaon, Izrael, Kamhi, Konforti, Montiljo, Papo, Pardo, Pinto i dr., što

samo po sebi ukazuje na zaključak da, barem u to doba, nisu tu bili nastanjeni svi sarajevski Jevreji.

— U toj nastambi nije bio samo stambeni prostor nego i prostorije Jevrejske vjeroispovijedne opštine, koja se ovdje označava izrazom *džemat*, što se jasno vidi iz popisa. Čak je tu, eto, stanovao i sam hahambaši, neki Avram Juda, koji nam daje putokaz, ako utvrdimo vrijeme njegova službovanja, da odredimo i tačnije vrijeme postanka dokumenta.[19]

— Ima i drugačijih infiltracija u taj prvobitno čisto stambeni prostor jevrejskih porodica: vidimo kako tu stanuje jedna grupa pekara, za koju se ne može tvrditi da su čak Jevreji, jer se oni, koliko se zna, nisu bavili tim zanatom u Sarajevu.

— Dva dućana u sastavu Daire, barem prema ovom popisu, ne nalaze se u rukama Jevreja, nego u rukama muslimana. Biće to oni dućani o kojim se vodio spor pred travničkim kadijom još 1721. godine, a, oslanjajući se na tu pretpostavku, može se tvrditi da nisu bili u sastavu Daire u strogom građevinskom smislu, nego na njenoj vanjskoj strani, sa dvije strane same kapije nastambe.

— Posjedovni odnosi su raznoliki prema nekadašnjem stanju iz 1701. i 1703. godine: pojavljuju se samo korisnici koji prostor »drže u rukama«, a istodobno se navode i pravi vlasnici, također Jevreji, među kojima ima i takvih koji taj prostor ustupaju i drugome, a eno jednog primjera gdje je jedan prostor predat u posjed čak jednom muslimanu Sarajliji. Kako je došlo do ovakvog odnosa rasvijetlićemo kasnije u zasebnom poglavlju, a ovdje to samo navodim kao karakteristične činjenice u samom ovom dokumentu.

Do tri godine poslije potpune propasti nastambe u požaru, godine 1882, izvršen je katastarski premjer Sarajeva, pa tako i premjer grada i zemljišta na prostoru Sijavuš-pašine daire, i na osnovi toga premjera uskoro nakon toga, godine 1886, završene su i gruntovne knjige u kojim su uneseni podaci i o zgradama i o vlasništvu nekretnina na prostoru koji nas zanima. U tim knjigama taj prostor nosi naziv Sijavuš-pašine mahale, dijeli se u tri katastarske mahale, i u više katastarskih parcela, odnosno čestica, prema stanju koje je zatečeno 1882. godine. Za naša razmatranja zanimljivi su i značajni podaci iz tog prvog katastarskog plana i popisa iz nekoliko razloga:

— Podaci nam pokazuju kulturu nekretnina, koja nije identična vremenu ni prije ni poslije snimanja toga popisa.

— Ukazuju na jaku transformaciju izgradnje neposredno poslije požara:

— Rasvjetljavaju imovinsko-pravne odnose na prostoru i istodobno ukazuju na posljednje vlasnike nekretnina na tom području, s posebnom karakteristikom o koncentraciji imovine u rukama Jevreja. U prilogu dajem kopiju katastarskog plana Sijavuš-pašine mahale iz 1882,

[19]) U hronologiji sarajevskih hahambašija, koju iznosi dr Hajim Kamhi u nedavno izašloj Spomenici o 400-godišnjici dolaska Jevreja u Bosnu nema imena toga Avrama Jude. Međutim ima ime Moše Perere, za kojeg se navodi da je bio na položaju hahambašija 1839—1849, a čiji je sigurno sin Juso Perera koji se u našem popisu navodi kao »sin hahambašija«. Prema tome, dokumenat potječe negdje iz tih ili poslije tih godina.

a evo i popisa tih nekretnina prema podacima koje sam našao u gruntovnim knjigama, a koji datiraju iz 1886. i nešto mlađih godina (uporedi sa planom):

Mahala VIII

K. č. 2: dućan br. 9 sa dućaništem u Ferhadiji ulici, vlasnici Mujaga i Zibija Kevro te Turak (Turković?) i Aganović;
3: dućan br. 8 sa magazom i dućaništem, vlasnik Mujaga Kevro;
4: dućan sa magazištem, vakuf Mevlevijske tekije u Sarajevu.

Mahala XXXV

K. č. 1: bogomolja sa dvorištem, vlasnik Jevrejska španjolska opština u Sarajevu;
2: javno dobro, ulica;
3: kuća sa kućištem u Ćemaluši ulici, vlasnik Isak Jakov Levi iz Sarajeva;
8: magaza br. 6 sa magazištem u ulici Imaret-čaršija, vlasnik Liezer Papo iz Sarajeva;
9: magaza br. 7 sa magazištem u Imaret ulici, vlasnik Luka Milanović iz Sarajeva;
10: Magazište u Imaret ulici, vlasnik Rahela Atijas, kći pok. Moše;
11: kućište u Imaret ulici, vlasnik Jozef Mošo Perera, Juda Salamon Perera i Liezer Salamon, svi iz Sarajeva;
13: dućan s magazom br. 11 i dućaništem u Ulici Imaret čaršija, vlasnik Mordohaj Isak Kajon, trgovac iz Višegrada;
16: dućan sa magazom br. 14 i sa dućaništem, vlasnici Juda Isak i Rifka Altarac;
17: dućan s magazom br. 15 sa dućaništem u Imaret ulici, vlasnici Juda Isak i Rifka Altarac iz Sarajeva;
19: kuća br. 17 sa kućištem i dvorištem, vlasnik Neama Uziel, udova Mojse, iz Sarajeva;
20: kuća br. 18 sa kućištem i dvorištem u Imaret čaršiji, vlasnik Juda Rafael Altarac, trgovac iz Sarajeva;
21: dućan br. 21 sa dućaništem u Imaret čaršiji, vlasnik Avdaga Henda iz Sarajeva;
22: dućan sa dućaništem br. 20 u Imaret čaršiji, vlasnici Daniel Mojse Katan vulgo Hendeklija iz Visokog i Juda Mojse Katan vulgo Hendeklija iz Visokog;
23: dućan br. 21 sa dućaništem u Imaret čaršiji, vlasnik Salihaga Njemčević iz Sarajeva;
24: dućan br. 22 sa dućaništem u Imaret čaršiji, vlasnik Hašema Sarić, rođ. Nakaš iz Sarajeva;
25: dućan br. 23 sa dućaništem u Imaret čaršiji, vlasnik Hašema Nakaš iz Sarajeva;
25: dućan br. 24 sa dućaništem, vlasnik Almasa Ćejvanija, rođ. Nakaš;
27: dućan br. 25 sa dućaništem u Imaret ulici, vlasnici Mehaga i Vasvija Nakaš iz Sarajeva;
29: gradilište u Čifutskoj ulici, vlasnik Rahela Danon, udova pokojnog Isaka, iz Sarajeva;

30: gradilište, vlasnik Isak Mojse Katan vulgo Hendeklija iz Goražda;
31: dućan br. 26 sa dućaništem u Imaretskoj ulici i sa magazom, vlasnik Rafo M. Atijas iz Sarajeva kupovinom 1887. godine.

Mahala XXXVI

K. č. 57: kuća br. 19 sa kućištem u Ferhadiji ulici, vlasnik Hana Danon, rođ. Levi iz Sarajeva;
58: dućan sa dućaništem u Ferhadiji, vlasnici Dženetić, Tuco, Jabučar, Kundur i Džinić, iz Sarajeva;
59: kuća br. 17 sa kućištem u Ferhadiji, vlasnik Simha Altarac, udova pok. Jake, iz Sarajeva;
60: kuća br. 15 sa kućištem, dvorištem i magazom u Ferhadiji, vlasnici 7 članova porodice Levi, iz Sarajeva;
61: kuća br. 14 sa kućištem i dvorištem u Ferhadiji ulici, vlasnik Đuseppe Vita Salom vulgo Talat-efendija, trgovac u Trstu;
63: kuća br. 13 u Ferhadiji ulici sa kućištem i dvorištem, vlasnik Leon Jusuf Finci, nadrabiner iz Sarajeva;
86: kuća br. 16 u Ferhadiji ulici sa kućištem i dvorištem, vlasnik Hana Danon, rođ. Levi, iz Sarajeva.

Mahala XLI

K. č. 1: bogomolja u Ćemaluši ulici, vlasnik Jevrejska španjolska opština u Sarajevu;
3: magaza sa dvorištem u Ćemaluši ulici, vlasnici Javer ef. Baruh, trgovac iz Sarajeva;
6: kuća br. 3 u Ćemaluši ulici, sa kućištem i dvorištem, vlasnici 8 poimeničnih članova porodice Levi, iz Sarajeva;
8: dvorište u Ćemaluši ulici, vlasnici Mara Popović i Milka Pamučina, iz Sarajeva.

Ovaj prikaz istorijskoga hoda i razvoja Sijavuš-pašine daire bio bi nepotpun i jednostran ako bismo shvatili da je to bila jedina nastamba Jevreja u Sarajevu, kako se često do sada i shvatalo, i ako ovdje ne bismo sagledali i prostorni istorijski razvoj ove nastambe u smislu proširenja stambenoga prostora stanovnika Daire u sasvim druge stambene jedinice. Razmatrajući tu prostornu stambenu evoluciju Jevreja u Sarajevu, možemo sasvim slobodno dopustiti tvrdnju da je Sijavuš-pašina daira u svoje vrijeme, a to su samo prvi deceniji njenoga opstanka, bila jedina i kolektivna jevrejska nastamba u gradu na Miljacki. U kasnijim periodima, međutim, prilike su se znatno izmijenile. Populacija Jevreja u Sarajevu je, dokumentarno se zna, rasla, i njenu krivulju prema gore nije mogao zadovoljiti prostor same Sijavuš-pašine daire. Stoga se počinju formirati u gradu i daljnje jevrejske nastambe. Sve je, ipak, počelo iz same Sijavuš-pašine daire. Kad je populacijom jevrejskog življa tu prostor postao pretijesan, neke su se porodice izdvojile i počele osnivati nastambe u okolini. Bile su to, svakako, samo one imućnije porodice. One, pak, siromašnije ostale su i dalje stalni stanovnici Daire, i upravo po tome sloju bila je karakteristična Sijavuš-pašina daira gotovo za cijelo vrijeme svoga opstanka.

Prva posebna stambena jedinica Jevreja u gradu javlja se, kako sam pokazao, već polovinom idućeg, 17. vijeka, o čemu imamo prva

svjedočanstva u putopisu Evlije Čelebije. Ne zna se za ubikaciju i ime te druge mahale, koja se razvila iz same Sijavuš-pašine daire, ali je posve sigurno da se ovdje radi isključivo o Oruč Pehlivanovoj ili, pak, o Buzadži Hadži-Hasanovoj mahali, jer jedna i druga mahala neposredno graniče s područjem Sijavuš-pašine daire i predstavljaju sasvim prirodan teritorijalni nastavak područja te nastambe, a u te dvije mahale, barem kasnije, i dokumentarno nalazimo jevrejski živalj.[20] Karakteristično je, da su, prema poznatim izvorima, u obadvije te mahale Jevreji imali također kolektivne nastambe. U ovoj drugoj mahali, poznatoj pod imenom Buzadži Hadži-Hasanova, prije stotinjak godina, upravo 1868. godine, bile su tri kuće Jevreja, a u jednoj od njih stanovalo je šest jevrejskih porodica, što i daje karakter kolektivne nastambe koju sam istakao. U sve tri te kuće u to doba bilo je ukupno osam jevrejskih porodica, odnosno 37 stanovnika.[21]

Nepunih dvije stotine godina nakon nastanka one druge jevrejske nastambe, odnosno mahale, u Sarajevu, Jevreji su se u ovome gradu toliko namnožili da je njihova nastamba morala preći ne samo Sijavuš-pašinu dairu nego i onu drugu mahalu. Raširili su se još u pet daljih stambenih jedinica u gradu. Tačnije podatke o tome sačuvala nam je »Kefilema«, knjiga popisa ličnog međusobnog jamstva muškog stanovništva Sarajeva iznad 18. godina 1841—2. godine, koju je na osnovi nepoznatih izvora izradio Sarajlija Mehmed Mestvica[22]. Iz toga popisa se vidi da je tada u gradu bilo ukupno 182 jevrejske porodice, osim onih koji su stanovali u 25 odaja, a jednih i drugih ukupno 715 članova iznad 18 godina. Prema tome popisu, koji predstavlja izvor u koji se možemo potpuno pouzdati, jevrejske nastambe navedene godine u Sarajevu bile su u ovih 7 mahala:

1. Ferhad-pašina,
2. Gazi-Husrevbegova,
3. Jagdži-zade,
4. Havadže Kemaludinova,
5. Velika avlija,
6. Buzadži Hadži-Hasanova,
7. Pehlivan Oručeva.

Detaljnije podatke o tim drugim nastambana iznio sam u radu *Jevrejske nastambe u Sarajevu*, koji je objavljen u *Spomenici 400-godišnjice Jevreja u Sarajevu*, Sarajevo 1966, pa za dalja obavještenja o tim drugim nastambama upućujem na taj rad. Ovdje sam naveo samo sumarne podatke o tome radi sagledavanja kontinuiteta jevrejskih nastambi u Sarajevu tokom vijekova i mjesta same Sijavuš-pašine daire u lancu toga kontinuiteta.

---

[20]) Prvi podatak o jevrejskim kućama u Buzadži Hadži-Hasanovoj mahali potiče iz 1793. godine, a to je vakufnama u kojoj se navode »jevrejske kuće« u toj mahali kao granica posjeda koji vakufi neka Hatidža, kći Osman-efendije, iz Pehlivan Oručeve mahale. *Sidžil* br. 70, str. 35. O drugoj mahali vidi bilješku br. 22.

[21]) Podaci iz Popisa stanovništva grada Sarajeva god. 1867—68, rukopis u Muzeju grada Sarajeva.

[22]) Manuskript u Gazi-Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu. Derviš H. Korkut izradio je spomenuti svoj rad (vidi bilješku br. 3) koristeći upravo ovaj izvor.

3. Arhitektura i urbanistička postava

Kakav je to bio han, koji je služio specifičnim potrebama konačenja, u stvari stalnog stanovanja, za razliku od redovnih drugih objekata ove vrste? Zašto se kasnije prozvao Sijavuš-pašinom dairom, a u zadnje vrijeme i Velikom avlijom? Nacrta nemamo, slike također. Rekonstruišem ga postupnim putem i dosta sigurnom metodom, barem što se tiče veličine, gabarita, konstrukcije i vanjske arhitekture.

Prije svega nešto o veličini objekta. Već sam izvorni i prvobitni naziv te nastambe pod imenom *Veliki han* ukazuje na to da se ovdje radi o objektu velikih dimenzija i velike unutrašnje površine. Drugi elemenat koji nam također govori u tom smislu jesu oni carigradski dokumenti koje sam naveo, temesuk i hudžet, u kojim se doslovno navodi 18 glavara porodica koji predstavljaju, po prilici, oko 90 članova, što na svoj način kazuje da se ovdje radi o zaista velikom prostoru u kojem je taj živalj bio smješten. U istom smislu govori i dokumenat (hudžet travničkog kadije) iz 1721. godine, te nedatirani naprijed saopšteni popis vlasnika, odnosno stanovnika Sijavuš-pašine daire iz druge polovine prošlog vijeka. A sada evo i jednog konkretnog podatka koji nam sve to na neposredan način potvrđuje. To je spomenuti zapis domaćeg istoričara Muvekita, koji je lično poznavao taj objekat i prigodom njegovog posljednjeg stradanja u požaru 1879. godine zabilježio doslovno, kako je uvedeno, da je imao ukupno 46 odaja, i to sve u jednoj, prizemnoj etaži.[23] A koliki su prostor zauzimale tih 46 odaja, odnosno koliki je bio gabarit naše Daire, neka nam posluži ova komparacija. Ako su te odaje bile približno jednake onim u drugim velikim hanovima, što je sasvim opravdano pretpostaviti, onda je razvijeni prostor Sijavuš-pašine daire bio približno jednak gornjoj etaži Morića hana u Saračima, koji je još djelomično sačuvan, a u kojem je bilo ukupno 48 soba za konačenje. A to sve znači da u građevnom pogledu pred sobom imamo jedan veoma velik i vrlo značajan objekat, koji se po dimenzijama i veličini mjerio sa prvim objektima ne samo na širokom prostoru susjedne čaršije nego i u čitavu gradu.

Organizacija prostora u ovoj nastambi, odnosno samih soba u Dairi, bila je već po samoj svojoj namjeni hotelskog tipa sa vezom svih prostorija sa zajedničkim hodnikom, kakva se koncepcija primjenjivala i u svim većim hanovima koji su se gradili na kat, pri čemu je prizemlje služilo za konje i robu, a na katu se redale odaja do odaje. A da je to zaista tako bilo, svjedoči nam sam naziv nastambe *Veliki han*, koji se kao ustaljena vrsta orijentalne arhitekture nije ni mogao graditi drugačije.

Osnovna značajka svih ostalih velikih hanova, pa tako i Sijavuš-pašine daire, koja je još u početku označena kao veliki han, jeste prostrano dvorište, avlija, oko kojeg su se redali prostori. Upravo zbog tako perimetralno postavljenih stambenih jedinica oko dvorišta i u ovoj je nastambi redanje zatvaralo *krug*, koji se na arapskom označuje kao *daire*, pa je po tome i po imenu samog osnivača i nastao onaj kasniji naziv za čitav ovaj han *Sijavuš-pašina daira*, kojim se imenom, inače, u Sarajevu nazivao i red trgovačkih magaza oko centralnog, za-

[23]) Muvekit, nav. djelo sub anno 1297.

jedničkog dvorišta, daire. To dvorište ili *avlija* (riječ označava dvorište u stambenim površinama) u kasnijim godinama bilo je osnov da se čitava naseobina prozove imenom *Velika avlija*, a taj drugi naziv, sačuvan je, kako je navedeno, na samome terenu kao naziv tamošnje interne saobraćajnice. Evolucija naziva hana u naziv daira bila je omogućena ne samo tehničkim oblikom gradnje oko dvorišta nego i činjenicom što je taj prvobitni han pretvaranjem u stalni stambeni prostor zapravo i prestao biti han u svom pravom smislu, han koji označa ugostiteljski objekat za prolazne putnike i za njihova tovarna grla, kao ondašnja jedina transportna sredstva dužih relacija.

Već sama specifična namjena prvobitnog hana koja je obuhvatala stanovanje u kontinuiranom vidu, zahtijevala je jedno bitno odstupanje od gradnje tipičnih velikih hanova, inače zvanih karavan-saraja. Zbog te specifične, čisto stambene namjene objekta nije tu bila potrebna ona posebna etaža sa konjskim stajama i ambarima za žito, koja prati sve velike hanove, pa se upravo zbog toga ovdje objekat po vertikali smanjio za jednu etažu, pri čemu je, u stvari, ona spratna etaža sa odajama postala prizemna. Dakle, ovdje se radi o prizemnom objektu sa jednom jedinom etažom. Takvo rasuđivanje uvjetovano je zakonitostima logike i same namjene nastambe. A da je to zaista tako, potvrđuje nam svjedočanstvo savremenika Muvekita, koji izričito navodi da je to bila *prizemna* (»tahtani«) gradnja.

S obzirom da se ovdje radi o profanom graditeljstvu, logično je zaključivati da je za gradnju ove nastambe upotrijebljen dostupni materijal koji se upotrebljavao za stambene objekte u Sarajevu: ćerpič, obilje drveta i ćeremit, što je, s jedne strane, davalo lakoću objektu, a, istodobno, predstavljalo latentnu opasnost od požara.

U čitavoj arhitekturi ove nastambe dominirao je jedan poseban elemenat, koji mi je poznat na svega dva istorijska objekta u Sarajevu: visoki kameni zid koji je opasivao čitavu nastambu, vežući se neposredno za sam prostor i razvijajući se uvis znatno iznad samog objekta nastambe. Time je čitava ova arhitektura ličila na malu tvrđavu, u kojoj je navedeni zid imao funkciju obrambenog bedema. O postojanju toga visokog kamenog zida oko te nastambe ima reminiscencija u dokumentima koje sam naveo, a konkretan podatak ostavio nam je još putopisac Athanasio Georgiceo 1628. godine u opisu koji sam naveo. Takav isti bedem, samo mnogo visočiji, do danas se djelomično sačuvao oko Stare pravoslavne crkve u Sarajevu, po čemu ova crkva sa svojim okolnim objektima, kad ih posmatramo u detaljima, zaista liči na malo utvrđenje. Funkcija ovoga bedema i na Sijavuš-pašinoj dairi i na Crkvi bila je, mislim, dvojaka: prije svega da spriječi poglede nepozvanih prema unutra, a potom da samu građevinu, kao širi i jedinstven imovinsko-pravni i funkcionalni objekat, štiti od prenošenja požara izvana, ali i iznutra.

Dodamo li gornjem opisu sliku obaveznog trijema sa laganim drvenim stupovima, koji je tekao okolo naokolo, vezao se za dvorište i nosio ćeremitni široki krov ispred stambenih prostorija, a uz to i konstataciju da je onaj visoki kameni zid oko nastambe bio istodobno i zadnji konstruktivni zid same zgrade, time smo, mislim, u najvećoj mjeri našli rekonstrukciju ove nastambe koja se sada može gotovo i

grafički prikazati. Arhitektura ove nastambe po opisu koji je dat nije vrijedna samo za osvjetljavanje zanimljivog načina stanovanja Jevreja u Sarajevu nego i za osvjetljavanje vanjske arhitekture i siluete neposredne blizine stare sarajevske čaršije, u kojoj je ta stara jevrejska naseobina činila njezin integralni građevinski dio i topografsku periferiju, a koja je ostala do sada nepoznata.

Makrolokacija Velikog hana, odnosno kasnije Sijavuš-pašine Daire, poznata je: prostor zapadno od današnje Gazi-Husrevbegove ulice sa granicama do Vase Miskina ulice na jugu i Titove na sjeveru. Na toj dosta širokoj lokaciji postavljene su dvije jevrejske građevine: sama Daira i sinagoga, koja se do danas sačuvala i koja je situirana sa neposrednom vezom do današnje Titove ulice. Međutim, uža lokacija same Daire nije nam poznata. Na osnovi više pojedinačnih elemenata, koje u cjelini mogu da daju određeniji sud, mislim da je lokacija objekta bila isključivo u južnom i jugozapadnom dijelu toga velikoga prostora sa neposrednom vezom prema Ferhadiji, odnosno današnjoj ulici Vase Miskina. Na takvu konstataciju upućuju, prije svega, same kamene pojedinačne substrukcije starije gradnje, koje se još nalaze mjestimično upravo u tome području, a koje su, bez ikakve sumnje, ostaci same Daire. Drugi važan elemenat koji dopušta takvu postavu ovoga objekta jeste spomenuti hudžet travničkog kadije iz 1721. godine, u kojem se navodi kapija naše Daire i dućani sa njezine dvije strane. Iz dokumenata mi je poznato da dućani u ono doba nisu nikada bili u Ćemaluši ulici, a niti je inače moguće da bi kapija te Daire mogla biti na strani Ćemaluše odnosno današnje Titove ulice s obzirom na činjenicu da taj prostor zauzima objekat sinagoge. Tako je isto sasvim određeno da spomenuti ulaz nije mogao biti iz sjeverne dionice današnje Gazi-Husrevbegove ulice, iako su se u toj saobraćajnici redali dućani, po kojima je ta čaršija bila poznata pod imenom Imaret čaršija. Na osnovi takvih podataka proizilazi da su sama kapija i navedeni dućani oko te kapije prije bili na južnoj strani, uz samu današnju Vase Miskina ulicu. Neovisno od gornjih činjenica takvu konstataciju dopušta i saznanje da je baš u tome dijelu nekadašnje Ferhadije, a današnje Vase Miskina ulice, kao i danas, bilo više sitnih dućana i da se sami ostaci te Daire nalaze baš na toj strani.

Zanimljivo je da je takva lokacija stare Sijavuš-pašine daire približno data i na maketi stare sarajevske čaršije, koju je izradio nedavno preminuli Husejn Karišik uz saradnju profesora Juraja Najdharta i na bazi dokumentacije Hamdije Kreševljakovića. Međutim, sami gabarit i arhitektura zgrade na maketi uopšte ne odgovaraju originalnom objektu, jer je tu prikazan objekat mnogo manjih dimenzija i profane arhitekture, kakvu imaju stambene zgrade u mahali, a Daira je bila sasvim nešto drugo, što se sigurno utvrdilo gore iznesenim podacima.

4. Imovinsko-pravni odnosi

Zemljište na kojem je građena Sijavuš-pašina daira navodi se kao vlasništvo Gazi-Husrevbegova vakufa. Taj podatak sačuvao nam je, kako je navedeno, sarajevski istoričar i posljednji savremenik Sijavuš-pašine daire Muvekit. Nemamo razloga sumnjati u taj Muvekitov

navod, kojeg je on, vjerovatno, dao na osnovi ličnog saznanja ili viđenih dokumenata, ali ističem i činjenicu da je ovo i jedini izvor prema kojem se Gazi-Husrevbegov posjed širio i na taj prostor. Ako je to tačno, onda je taj kompleks kupio lično Gazi-Husrevbeg i zavještao ga god. 1531. za svoju džamiju i niz drugih svojih zadužbina iz toga vremena u Sarajevu. Ovaj podatak o predašnjem porijeklu vlasništva zemljišta Sijavuš-pašine daire vrijedan je i po tome što nam pomaže ubikaciju izvjesnih mjesta u dvije vakufname Gazi-Husrevbega (1531. i 1537), koje, inače, predstavljaju prvorazredne i bogate izvore za istoriju građevnog, privrednog i kulturnog razvoja Sarajeva. Sama, pak, pojava da se Sijavuš-pašina daira gradi na zemljištu Gazi-Husrevbegova vakufa, što je sasvim logično pretpostaviti, jer je teško vjerovati da bi taj kompleks zemljišta bio u navedeno vrijeme još u privatnim rukama, navodi na jasan zaključak da se ovdje radi od početka o dvojnom vlasništvu: građevinski objekat pripadao je Sijavuš-paši, odnosno bio je njegov evladijet vakuf za zadužbine u Istanbulu, a samo zemljište bilo je vlasništvo drugog, Gazi-Husrevbegova vakufa. Nije ovo usamljena pojava, jer su se takvi primjeri imovinsko-pravnih odnosa praktikovali na prostoru sarajevske stare čaršije baš u najznačajnijem vremenu, u doba njenog punog razvoja u 16. vijeku. Treba, naime, znati da je, u načelu, cio prostor stare sarajevske čaršije bio zemljište raznih vakufa, koji su se potpuno formirali i popunili cio prostor čaršije prije nego je i došlo do gradnje Sijavuš-pašinog Velikog hana. Po načelima šerijatskog, vakufskog prava vakufsko se zemljište nije moglo uopšte otuđiti, nego se davalo u zakup za gradnju i u druge svrhe, terminološki rečeno, pod *mukatu*, što je bila i svrha vakufljenja takvih nekretnina. U takvoj situaciji svi objekti koji su bili u vlasništvu drugih, potonjih lica, pa tako i Sijavuš-pašin Veliki han, građeni su na zemljištu na kojem je zasnovan sistem godišnje mukate. Iznimno i u vrlo opravdanim slučajevima u rijetkim prilikama postojala je, prema istim načelima vakufskog prava, mogućnost i praksa alijenacije. Nemamo sačuvanih podataka o davanju zakupnine Gazi-Husrevbegovom vakufu za zemljište Velikog hana od strane Sijavuš-pašinog vakufa, pa ne smijemo decidirano reći da se ovdje radi o mukatnim imovinsko-pravnim odnosima, jer nije potpuno isključena i mogućnost alijenacije, iako za tu mogućnost ne vidimo ni opravdanja, ni logike. Gruntovni podaci o posjedovnim odnosima na tome prostoru, registrovani u prelazu u austrijski period, ne sadrže ama baš ni jedan podatak u tome smislu. A zašto, vidjećemo kasnije.

Sami objekat Velikog hana, odnosno Sijavuš-pašine daire, bio je u cijelosti vlasništvo Sijavuš-pašinog vakufa, koji je imao pravni status *evladijeta*, tj. porodičnog vakufa. U odnosu na propise vakufskog prava ovdje se radi o posebnoj kategoriji vakufa, odnosno imovinsko-pravnih odnosa: sami objekat je trajno zavještano dobro koje se ne može otuđiti, ali prihodi od toga objekta nisu imali čisto društveni karakter, kao kod samostalnih (srf) vakufa, nego su se trošili dvojako: dio prihoda išao je za podmirenje troškova izvjesnih funkcija osnovnih zadužbina (u našem slučaju Sijavuš-pašina džamija u Carigradu), a preostalim dijelom, koji se zove višak prihoda, koristili su se za svoje lične potrebe izravni potomci legatora. Takvi nasljednici

bili su uvijek i upravitelji evladijet-vakufa, što znači da su imali ingerenciju u utvrđivanju visine zakupnine zavještajnoga dobra a i uticali na način trošenja rashoda. Prema tome u imovinsko-pravnim odnosima u objektu Sijavuš-pašine daire vidimo sistem u kojem imaju svoju ingerenciju i učešće u prvobitnoj svojini izravni potomci Sijavuš-paše, od kojih su nam dva i po imenu poznata.[24] Cijeneći one čiste (srf) vakufe kao progresivne pojave u urbanizaciji, ekonomici i kulturi naselja općenito, ne možemo dati istu cijenu i ovim, evladijet-vakufima, jer u biti institucija evladijet-vakufa uopšte, pa tako i ovog Sijavuš-pašinog Velikog hana, nije ništa drugo nego u izvjesnom smislu špekulacija kojom su pojedine ličnosti, legatori, osiguravali trajne prihode svojim potomcima na dobrima koja su, inače, ako nisu uvakufljena, mogla biti i otuđena na razne načine, pa i putem intervencije same države. Promatrajući takve vakufe u prošlosti zaključujemo da takva zavještajna dobra nisu u pravom smislu i uvijek služili zavještajnim i društvenim potrebama, niti su bili, baš iz tih spekulativnih razloga, duga vijeka. Nasljednici legatora, naime, nastojali su da izvuku iz objekta što veću korist za sebe lično, a u tim nastojanjima, između ostalog, odvajali su se minimalni troškovi za održavanje samoga objekta, pa je zbog toga takav objekat propadao, a u mnogim slučajevima i potpuno propao. Upravo na taj način nestao je veliki broj vakufa na području Osmanske carevine, pa tako i u našim krajevima.

Komplikovani imovinsko-pravni odnosi u Sijavuš-pašinom Velikom hanu, odnosno dairi, još su se više zamrsili, odnosno proširili, prilikom i poslije obnove naselja 1702. godine. Kako smo vidjeli iz dokumenata o Sijavuš-pašinom vakufu, njegovi nasljednici, u stvari, nisu imali sredstava iz kojih bi se izvršila obnova Velikog hana, pa je upravitelj toga hana smatrao da bi bilo korisno za njegov vakuf da objekat obnove Jevreji o svome trošku i da se daje u zakup po dvojnom, tzv. idžaretejn-sistemu (sistem sa dvije vrste zakupnine): jedna zakupnina davala se odmah, unaprijed, u jednokratnom i fiksnom iznosu, kao troškovi obnove i daljnjeg održavanja objekta (to je tzv. *idžarei muadžela* — jednokratna zakupnina za koju je rok dospijeća bio *odmah*, unaprijed), a druga se davala godišnje u toku korištenja objekta (*idžarei muadžela*). Ta je institucija poznata u turskoj praksi šerijatskoga prava i davala je silne prednosti korisnicima objekta koji se zakupljuje. Naime, tim sistemom zakupnine, po kojem je i zakupac unaprijed uložio sredstva u objekat prejudiciralo se pravo budućeg zakupnika objekta ili prostora u korist lica koje se obavezalo na takve troškove, uključujući tu i nasljednike. Time i zakupnik postaje siguran u objektu i slobodno razvija djelatnost u iz-

[24]) Prvi je Mehmedbeg, sin Muslibegov, a spominje se kao Sijavuš-pašin potomak i mutevelija njegova vakufa u navedenoj ispravi iz 1702. godine (sidžil br. 60, str. 38). U nekoliko kasnijih izvora javlja se na toj dužnosti drugi Sijavuš-pašin potomak Abdul-Kerim Izetbeg. U fermanu od 10—20. XI 1779. (sidžil br. 29, str. 124) pa u hudžetu i ilamu od 7. jula 1780. (sidžil br. 29, str, 128 i 129) navodi se kao bivši čauš-baša carske konjice. U kasnijem jednom fermanu od 6. oktobra 1819. (sidžil 60, str. 21) navodi se isti taj Abdul-Kerim Izetbeg još uvijek kao živo lice i kao mutevelija Sijavuš-pašina vakufa, ali ovaj puta u novoj časti, kao muderis. Nije, međutim, isključeno da se u ovom drugom slučaju radi i o unuku koji je nosio isto ime.

najmljenom prostoru bez bojazni da mu vlasnik može otkazati daljnje korištenje. Rješavala se samo visina redovne zakupnine, a ako bi ona bila sporna, uvijek se određivala analogijom vremena i mjesta. Praktično uzevši, zakupnik je postajao poluvlasnik objekta i prostora. Na taj način su i sarajevski Jevreji riješili pitanje buduće nastambe. Tim istim putem, koji se i inače praktikovao na području sarajevske čaršije, naročito poslije elementarnih nepogoda, vremenom je potpuno otuđen velik dio dućana koji su bili vlasništvo raznih vakufa, jer su se stalni zakupnici sve više osjećali svoji u svome, a stvarno, vakufsko vlasništvo sve je više blijedjelo, dok potpuno nije i iščezlo.

Onaj prvi dio zakupnine Jevreji su dali, kako je pokazano dokumentima, u vidu troškova kojim su lično izvršili obnovu objekta i u vidu obaveze za daljnje održavanje nastambe. Tim putem Jevreji su sada stavljeni u povoljniji položaj, jer su upravo sistemom te dvojne zakupnine postali trajni korisnici objekta. Time su, naime, osigurali da im se ne oduzme pravo korištenja prilikom iduće licitacije zakupa, koja se, inače, na vakufskim imanjima provodila svake godine.

Važno načelo vakufskog prava u sistemu dvojne mukate ogledalo se u tome da je pravo trajnog korištenja zakupljenog objekta odnosno prostora prelazilo na izravne potomke prvog zakupnika oba spola. Drugi značaj ovoga dvojnog zakupnog sistema je u tome što su ti isti nasljednici, kao i sam prvi zakupnik, mogli uz odobrenja uprave vakufa ustupiti zakupljeni prostor na korištenje trećem licu kao novom korisniku podzakupcu, a to pravo gasilo se samo u slučaju kad izumru potomci.

Postoji još jedan, i to mnogo sigurniji način kako su se među nasljednicima onih prvih korisnika Daire iz početka 18. vijeka našla sasvim nova lica. Po ovom drugom načinu, koji za Jevreje nije bio povoljan, među stare stanare i korisnike mogla su doći i dolazila su, čini se, čak i takva lica koja nisu uopšte nosila jevrejsko ime. To se događalo ovako:

Tursko zakonodavstvo poštivalo je instituciju dvojne zakupnine u šerijatskom vakufskom pravu i priznavalo legitimno pravo trajnog korištenja kako licu koje je učestvovalo u troškovima obnove odnosno održavanju objekta, tako i izravnim potomcima toga lica, s koljena na koljeno. Sasvim je, međutim, bila drugačija pojava odnosno praksa turskog zakonodavstva u slučajevima kad je jedna porodica kao korisnik prostora po dvojnom sistemu izumrla. U tome slučaju ni daljni rođaci, a kamo li ostali Jevreji, nisu imali prava iz one stalne zakupnine, pa niti na korištenje prostora, nego se takav prostor odnosno objekat izdavao samo putem licitacije, na kojoj su mogli učestvovati i prostor dobiti i Jevreji, ali i sasvim druga lica. Takva praksa dešavala se, jasno, i u samoj Sijavuš-pašinoj dairi. To je Jevreje prilično pogađalo ne samo zbog visine zakupnine, koja se izglasavala licitacijom, nego činjenicom da su takve prostore dobivali i drugi, osim Jevreja. Iako je dopušteno zaključivati da je pojavljivanje i muslimana kao korisnika odnosno suvlasnika u Dairi nastalo putem davanja u zakup odnosno podzakup takvih prostora od strane samih Jevreja, više ima osnove da su se takvi korisnici (i kasnije poluvlasnici pa i vlasnici) uvukli ovdje upravo putem licitacije, koja nije morala uvijek biti lojalna. Evo jednog konkretnog primjera iz druge polovine 18. vijeka, kad su već počele izumirati u izravnoj lozi porodice koje su obnovile Dairu 1702. i još dva puta nakon toga kao

njeni stalni zakupnici po sistemu dvojne mukate. O tome nam govori jedan ferman od 10—20. novembra 1779. godine, upućen bosanskom veziru i sarajevskom kadiji. U tome fermanu najprije se navodi, kao povod pisanju toga fermana, tužba lično carskom dvoru bivšeg dvorskog čauš-baše Abdul-Kerima Izetbega, unuka samog Sijavuš-paše i mutevelije njegova vakufa. Taj mutevelija tuži sarajevske Jevreje ovako: stanuju u Velikom hanu u Husrevbegovoj mahali u Sarajevu, koji je nekretnina Sijavuš-pašina vakufa, i plaćaju zakupninu godišnje 14.400 akči. Međutim, već nekoliko godina ima kako nisu platili zakupninu, a osim toga prave neprilike vakufu i na taj način što se ne obraćaju uopšte muteveliji vakufa u slučajevima kad ko napusti ili neko umre bez potomaka u spomenutom hanu. Na osnovu te tužbe fermanom se naređuje sarajevskom kadiji i bosanskom veziru da se Jevreji pozovu na sud i da se pomno pregledaju sve potvrde koje oni posjeduju. Sve nekretnine koje se tim putem utvrde da su bez posjednika (mahlul), imaju se popisati i vratiti vakufu. Dijelovi pak onih koji su umrli, imaju se dati u nasljedstvo njihovim izravnim potomcima (evlad), a dijelove onih koji nisu ostavili takve potomke, vakuf će izdati u zakup interesentima (»talibлerina«) putem licitacije. Na kraju fermana navodi se da je s istim sadržajem i ranije izdat ferman bivšem bosanskom veziru i sarajevskom kadiji krajem redžeba 1187, tj. između 7. i 17. oktobra 1773. godine, što znači da se i tada sretala ovdje takva pojava.[25]

Budući da je sistem licitacije bio posao slobodnog nadmetanja s pravom učešća bilo kojih interesenata kao potencijalnih korisnika, što se razumije i iz samog navedenog fermana, a, s druge strane, pojava malobrojne infiltracije drugih konfesija u korištenju pa i u suvlasništvu u dijelovima ove nastambe pokazuje, s jedne strane, fer ple odnos sarajevskih muslimana i hrišćana prema tradiciji u namjeni ove nastambe samo za potrebe Jevreja, ali, isto tako, i na kompaktnost samih Jevreja, koji u takvim slučajevima nisu dopuštali etničko odnosno konfesionalno miješanje u svoju sredinu. Poduzimali su sve mjere da dijelovi Daire ostanu u njihovim rukama, iako ih je to često i skupo stajalo. U takvom svjetlu je postupanje Jevreja na način koji je prikazan u tužbi mutevelije Sijavuš-pašina vakufa Dvoru sasvim razumljivo, iako za ondašnje vakufske i državne propise nije bilo i propisno.

Istaknuta je tvrdnja da je Sijavuš-pašina daira bila nastamba isključivo jevrejske sirotinje. A da je to tako, jasno se vidi i iz dva dokumenta sarajevskog kadije od 7. jula 1780. godine, u kojim se Jevreji u ovoj nastambi izričito tretiraju kao »fukara« prema kojoj postoji dužnost obzira. Moguće je da su upravo ti razlozi socijalne prirode, a može biti i neki drugi, bili po srijedi da je obaveza plaćanja dospjelih godišnjih zakupnina Sijavuš-pašinu vakufu često zapinjala, o čemu također ima više dokumenata iz kojih se vidi i to da je zatezanje uplate zakupnine izazivalo sporove koji su se rješavali čak i na samom Dvoru u Istanbulu.[26]

---

[25]) Tekst fermana priopšten u sidžilu sarajevskog suda br. 29, str. 124.

[26]) Takve podatke sadrži hudžet i ilam sarajevskog kadije od 7. jula 1780. godine, čiji su tekstovi priopšteni u navedenom sidžilu, te jedan ferman od 6. oktobra 1819. godine na navedenom mjestu.

Zanimljivo je istaknuti također i to da je ona careva odredba, koju sam naveo, o obaveznom izdavanju upražnjenih dijelova Daire u zakup putem licitacije doživjela uskoro nakon toga jaku modifikaciju u korist samih Jevreja. Značajno je pri tom utvrditi, kako se iz samih dokumenata vidi, i to da je ta izmjena carske naredbe u korist Jevreja ovdje uslijedila posredstvom sugrađana muslimana iz sarajevske čaršije, a ona se sastojala u tome da se umjesto licitacije uvodila samo obaveza Jevreja da redovno održavaju i opravljaju sam objekat. O tome govori navedeni hudžet od 7. jula 1780. godine sarajevskog kadije Ahmeda Jahja-zade, iste one ličnosti koja je upravo te iste godine sagradila one današnje vrijedne spomenike na Alifakovcu, česmu i dva turbeta. Među posrednicima koji su rješavali i interese Jevreja bio je lično i poznati tadašnji sarajevski trgovac i legator Hadži Mustafa Bešlija, koji je među svjedocima navedene isprave potpisan na prvom mjestu.

Opadanjem turske vlasti u svima pravcima u drugoj polovini prošlog vijeka rasla je evolucija prvobitnih vlasničkih odnosa na vakufskim nekretninama dvojne mukate. U konkretnom slučaju Sijavuš-pašine daire ti odnosi krajem prošlog perioda vremenom i stihijski izmijenili su se toliko da se na čitavom tome prostoru zameo svaki trag vlasništvu vakufa Sijavuš-paše i Gazi-Husrevbega. To se najbolje vidi po gruntovnim vlasnicima u prvom popisu iz 1886, koji je naveden, a u kojem sretamo posve nove porodice, sve privatna građanska lica, od kojih su većina sami Jevreji, bez ikakve sumnje dotadašnji korisnici. Karakteristično je u tome popisu to što su muslimani i hrišćani ubilježeni samo kao vlasnici malih jedinica dućana prema čaršiji, koji nisu ni bili u sastavu Daire, i jedne jedine parcele prema Ćemaluši, koja, strogo uzevši, također nije bila u sastavu nastambe. Cio ostali prostor od Imaretske čaršije do čikme na zapadu između Ćemaluše i Ferhadije, uključujući tu čak i blok dućana sa magazama u današnjoj Gazi-Husrevbegovoj ulici, naveden je kao vlasništvo Jevreja. Nasuprot tome na mnogim drugim parcelama i objektima u čaršiji vidimo u gruntovnim knjigama, međutim, kod izvjesnih objekata privatnog vlasništva ubilježbu mukate nekih vakufa, pa i onih najstarijih. Te dvije pojave, koje su međusobno potpuno suprotne, daju mogućnost zaključivanja o dva načina otuđenja vakufskog vlasništva na Sijavuš-pašinoj dairi i na samom zemljištu na kojem se nalazila. Prvo, evidentiranje vakufskog vlasništva na zemljištu zgrade Sijavuš-pašine daire moglo je biti još davno potpuno zanemareno pa i napušteno, što su i činili u drugim poznatim primjerima i jači vakufi uslijed devalvacije akče i groša, čiji su iznosi bili tako mali da se nisu isplatili ni pobirati. Drugo, što je također moguće, ovdje se radi i o svjesnom prikrivanju pravih podataka o vlasništvu zemljišta prilikom gruntovnog popisa 1886. godine, i to od strane dotadašnjih korisnika Jevreja. Ne bi to bio ni jedinstven slučaj, jer je takvih pojava bilo mnogo i na drugim stranama u čaršiji prilikom onoga prvog katastarskog popisa, a upravo takvi postupci doveli su do masovnog otuđenja nekadašnjih vakufskih imanja u gradu, posebno u čaršiji.

5. Društveno-pravni status nastambe i Jevreja u Sarajevu

Na prvog poznatog Jevreja u Sarajevu nailazim u dokumentima još iz 1557. godine. Navodi se kao zajmodavac umrlom bilježniku (ka-

[27]) Sidžil iz navedene godine u Gazi-Husrevbegovoj biblioteci.

tibu) Jusufu, sinu Kurtovu, iz Sarajeva.[27] Taj isti Jevrej u ovome gradu nije morao već tada biti bankar, ali se samo po sebi razumije da se bavio nekom privrednom djelatnošću u ovome gradu i u poslovnom smislu se utvrdio u ovoj sredini dok je mogao posuđivati novac.

Drugi podatak o Jevrejima u Sarajevu jeste onaj iz 1565. godine, što ga je saopštio Skarić, a koji se do sada smatrao prvim spomenom Jevreja u Sarajevu.[28] Iz toga izvora vidimo da dotični Jevrej živi u Mahali Sagrakči Hadži-Mahmuda, ipso fakto usred muslimanske naseobine.

Devetog decenija 16. vijeka dobili su Sefardi ovdje, kako već znamo, zasebnu nastambu, ali nije utvrđeno da je to u to doba bila isključiva odnosno jedina nastamba jevrejskog življa u Sarajevu. Što se tiče onog kasnijeg vremena, koje nije poslije toga sastavilo ni 80 godina, dokumentarno znamo, kako je također navedeno, da Jevreji imaju, pored Daire, kao svoje prve mahale, još jednu novu mahalu u ovome gradu. Osnovu za proširenje jevrejskog stanovništva u taj drugi i novi zaseban prostor u svakome slučaju treba tražiti u populaciji Jevreja u ovome gradu (bilo prirodna ili ona druga, mehanička), pa bilo da se radi o iseljavanju prekobrojnih i obogaćenih stanara iz Daire, ili pak o nekim drugim koji su i prije živjeli izvan te nastambe, a možda i o posve novim doseljenicima. Svejedno o kojim se radi, za nas je ovdje važan zaključak da već pojava te druge mahale Jevreja u gradu nedvojbeno ukazuje na to da ovdje ne dolazi u obzir uopšte konstatacija o nekoj prisilnoj koncentraciji. To, što su oni i u drugim stambenim jedinicama bili na okupu i što su, čak, imali i tu kolektivan način stanovanja također nije nipošto rezultat administrativno-upravnih mjera, nego je to sociološka karakteristika Jevreja kao etničke grupe, koju su oni tokom vremena izgradili još u samoj Španiji, gdje su također živjeli u nastambama istog takvog karaktera.

U kasnijim vijekovima sarajevski Jevreji, vidjeli smo, napuštaju i taj način stanovanja, pa pojedinci grade kuće i žive sasvim individualno, a uz to se šire, prema podacima iz godine 1841—42, još u pet drugih mahala u gradu. To je bila posljedica populacije, koja nije morala biti brojčano naročito velika, ali u svakome slučaju njena krivulja tekla je prema gore, i pored poznatih primjera iseljavanja iz Sarajeva u druga mjesta (npr., još polovinom 18. vijeka u Travnik), tako da je krajem turskog perioda (upravo 1879) ovdje bilo 2077 stanovnika Jevreja (sefardskih i aškenadskih, od kojih su ti drugi ovdje od kraja 17. vijeka), a to znači 9,76% stanovnika čitavog grada.

Sarajevski Jevreji, kao i oni u drugim krajevima u turskoj carevini, nisu bili izolovani u životu grada u kojem su živjeli, već su se aktivno bavili raznim djelatnostima, u prvom redu trgovinom. Ako mi u Sarajevu i nalazimo izvjesne specijalnosti u zanimanjima, odnosno podjelu u zanatima po konfesijama, nije to bila specifična odredba i zakon, nego upravo religiozna i tradicionalna individualnost, koja je ovdje bila jača nego carevi fermani iz Istanbula. Pored trgovine, Jevreji su se ovdje pojavljivali i kao sarafi, antikvari, telali, limari, sitari, ribari itd., a imamo i dva primjera od prije sto godina gdje Jevreji

[28]) Vl. Skarić: Sarajevo od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije, str. 64.

terzije i *čurčije*, imaju takva, dakle, zanimanja, koja su, prema dosadašnjem saznanju bila tradicija muslimana i hrišćana.[29]

Sve to što sam u ovome poglavlju iznio bilo je potrebno kao osnova da razjasnim jedno pitanje od osnovnog značaja za postanak i dalji razvoj, odnosno status, upravo Sijavuš-pašine daire i za sam društveno-pravni položaj Jevreja uopšte u Sarajevu. Ovo treba objasniti posebno i u odnosu na našu nauku uopšte, u kojoj su do sada isticane netačne tvrdnje i postavke o Sijavuš-pašinoj dairi, odnosno Čifuthani, kao osnovnoj jevrejskoj nastambi u Sarajevu.

Niz uglednih domaćih istoričara, kao što su Milan Prelog, Mihovil Mandić i Hamdija Kreševljaković,[30] a po njima onda i drugi autori članaka, čak i u najnovijim izdanjima Leksikografskog zavoda,[31] pišući o našim Jevrejima navode da su Jevreji u Sarajevu imali svoj *geto*, identifikujući sa tim getom samu Čifuthanu, odnosno našu Dairu. Mislim da se ovdje radi više o neobaviještenosti i površnosti prilikom upotrebe termina »geto« u djelima navedenih pisaca nego li o svjesnoj tvrdnji da se u sarajevskom slučaju zaista radi o getu.

U nauci je sasvim poznato i određeno značenje geta: prisilna nastamba Jevreja sa izolovanim komunalnim životom, nazvana tako po staroj talijanskoj ljevaonici željeza *Ghetto* u Veneciji, pokraj koje se u 16. vijeku i razvila jedna takva jevrejska nastamba. Taj je zatvoreni tip nastambe Jevreja specifičnost zapadnoevropskih gradova sve do francuske revolucije, a praktikovala se i u istočnoevropskim zemljama, izvan turske carevine, gdje se u nešto modificiranoj formi održala čak do u drugu polovinu prošlog vijeka. Ima primjera gdje je u tim evropskim zemljama forma geta kao prisilne i zatvorene nastambe bila i nešto blaža, čime se kategorisala i kao ograničena, tj. poluprisilna nastamba, ali je ovdje, kada gledamo zanimanja kojima su se mogli baviti i sva ograničavanja koja su provođena čak i carskim dekretima, apsolutno prezentna slika života Jevreja na granici između prava i neprava, između ravnopravnosti i neravnopravnosti sa ostalim sugrađanima. Jevrejske manjine u zapadnoevropskim zemljama tek poslije proklamacije načela francuske revolucije zaimale su slobodu uživanja građanskih prava neovisno od vjerskog opredjeljenja, iako se ni poslije toga nije dobila puna društveno-pravna sigurnost. Ta još 1808. godine Napoleon I. Bonaparta je izdao jedan dekret kojim su ponovo Jevrejima nametnuta neka ograničenja, kao što je zabrana bavljenja trgovinom bez dozvole prefekta, zabrana bavljenja bankarskim poslovima, pa čak i seljenja po njemačkim zemljama koje su u to doba bile pod francuskom krunom. I na samom našem tlu, u Srbiji, gdje su Jevreji također živjeli, nije bila mnogo bolja situacija društvenog položaja Jevreja ni polovinom prošlog vijeka, npr., za vlade kneza Aleksandra Karađorđevića (1842—1858), kad Jevrejima nije bilo dozvoljeno zida-

---

[29]) Podatak o jednom Jevreju *terziji* i o drugome kao *ćurčiji* sačuvan u navedenom Popisu stanovništva grada Sarajeva 1867—68. godine.

[30]) Milan Prelog: Povijest Bosne, sv. II, str. 177. — Dr Mihovil Mandić: Vezirski grad Travnik, Zagreb 1931, str. 46. — Hamdija Kreševljaković: Esnafi i obrti u starome Sarajevu, II izdanje, Sarajevo 1958, str. 12.

[31]) Enciklopedija Leksikografskog zavoda, sv. III, str. 674 (»Jevreji u Jugoslaviji«).

nje hramova izvan Beograda, niti nastanjivanje bilo gdje u unutrašnjosti.[32]

Apsurdnost i zaoštrenost takvog društvenog statusa Jevreja u razvoju slobodne misli i prava čovjeka pokazuje i činjenica da je napokon došlo do rasprave o zaštiti vjerskih i rasnih manjina na samome Bečkome kongresu 1815. godine, što je posebno pokrenuto u još jačoj formi na Berlinskom kongresu 1878. godine.

U turskoj carevini takva pitanja o statusu Jevreja i o njihovim slobodama nisu nikad ni postavljena, niti je bilo potrebno posebno ih rješavati. Taj problem nije postojao ni u samome Sarajevu kao jednom od najvažnijih privrednih, kulturnih i političkih centara Balkana pa i čitave turske carevine. Pokazao sam na konkretnim primjerima da su Jevreji u Sarajevu živjeli životom koji se ni u kojem slučaju ne može i ne smije porediti sa onim u drugim zemljama Evrope sve do 1878. godine. U turskoj carevini i u samom Sarajevu vladala je puna trpeljivost i relativno najviša sloboda za jevrejsku zajednicu i u srednjem i u novom vijeku. Vjekovno progonstvo Jevreja i jevrejstva kao karakteristika i ljaga u kulturi raznih zemalja i naroda ovdje se nije za 500 godina ni jednom i nigdje dogodilo. Jevreji su živjeli u našoj nastambi, kao i u samom Sarajevu, prema svjedočanstvu i samih jevrejskih pisaca, stvarno u potpuno obezbijeđenoj samostalnosti i pravnoj sigurnosti. Nipošto ne ističem da je ovdje misao o ravnopravnosti čovjeka pa i samih Jevreja bila razvijena kao danas, jer je i tu, već po principu feudalnog sistema, osnovni nosilac vlasti i društva ipak bila muslimanska konfesija, ali stoji barem ta činjenica da Jevreji u ovim krajevima nisu imali ni više ni manje prava od ostalih, nemuslimanskih konfesija.

Prema svemu tome Sijavuš-pašina daira, odnosno Čifuthana, kao centralna i dugogodišnja jevrejska nastamba u Sarajevu nema nikakvih elemenata da se identifikuje sa getom zapadnoevropskih gradova. To je, u stvari, bila nastamba slobodnog i dobrovoljnog stanovanja, koje se čak nije moralo uvijek ni osigurati. Zar u tome smislu ne govori dovoljno sam uvedeni sultanov ferman kojim se u sistemu korištenja dijelova Daire uvodi čak princip licitacije?

U slučaju Sijavuš-pašine daire imamo i druge konkretne dokaze koji pokazuju ne samo ravnopravnost i slobodu Jevreja u toj nastambi nego i sjajnu stabilizaciju turskog zakonodavstva i sudstva bez obzira o kome se radi. Navodim spomenuti slučaj spora sa Jevrejima 1721. godine pred travničkim kadijom, pred kojim se lično pojavljuje kao zastupnik optužnice protiv sarajevskih Jevreja načelnik kancelarije bosanskog vezira i koji donosi odluku u potpunu korist Jevreja, pa makar tom odlukom ne dobili ništa ni zastupnik optužnice, niti sam vakuf, koji se, inače, uvijek i na svakom mjestu favorizovao kao važnija institucija u životu zemlje.

To je slika pravnog položaja Jevreja u Sarajevu u svjetlu teorije i prakse turskog zakonodavstva. A da predstava bude potpuna, evo još jednog izrazitijeg, upravo dramatičnog primjera o društvenom položaju Jevreja u Sarajevu među samim građanstvom, i to onim musli-

[32]) Dr Ješua Kajon: Jevreji kao zaštićena manjina. Godišnjak 5694—1933, izdanje La Benevolencie i Potpore, Sarajevo—Beograd, str. 300.

manskim, koje je bilo nosilac vlasti. Riječ je o događaju iz 1820. godine, u kojem se u odbranu desetak sarajevskih Jevreja diglo na noge čitavo ondašnje Sarajevo i koji predstavlja gotov, do sada neiskorišteni materijal za film potresnih scena. Prema tekstu sačuvanoga dokumenta, pisanog protesta građana muslimana Sarajeva, travnički vezir onoga vremena Ruždi-paša je bez stvarnih i opravdanih razloga došao u Sarajevo i strpao u tamnicu desetoricu sarajevskih jevrejskih trgovaca prvaka i lično hahambašija Mošu Danona, jedanaestog, i istodobno izdao nalog da se svi javno pogube na stratištu ako mu u roku od dva dana ne predaju 500 »kesa« groša. Taj iznos predstavljao je pravo blago, koje Jevreji, naravno, vjerovatno nisu ni imali, a niti mogli i htjeli namaknuti. I upravo u samu zoru 4. dana jevrejskog mjeseca marhešvana, kada se dželat spremao da toga jutra rubi glave nepravedno osuđenim, dogodilo se i čudo i, s druge strane, ono ljudsko, komšijsko, od čovjeka čovjeku, što u okvirima naših razmatranja predstavlja vrlo reljefnu sliku položaja Jevreja u građanstvu Sarajeva. Dželata je preduhitrio bunt Bosne, diglo se oko 300 Sarajlija, opsjeli konak Ruždi-paše, potom ravno do zatvora u konaku, provalili zidana vrata i oslobodili svoje sugrađane. Vezir je spasao glavu bijegom, a zaslužena kazna stigla ga je kasnije. Sarajlije se nisu zaustavile na samom djelu oslobođenja, koje je, inače, bilo časovito i najvažnije. Sastavili su i adresirali neposredno na Dvor u Istanbulu dotada neviđeni i nečuveni mahzar — tužbenu predstavku, u kojoj su tražili zaštitu protiv samovolje bosanskog vezira, namjesnika istog onog cara kojem šalju tužbu. Dokumenat su potpisali ništa manje nego 247 uglednih građana, najvećim dijelom javnih funkcionera: ponajprije, prvi, lično sarajevski nekibul-ešraf, čuveni Nurudin efendija Šerifović, kojeg su kasnije, također zbog njegova stava u odbrani zakona i pravičnosti, kamenovali razulareni sarajevski janjičari (januara 1827), potom 15 kadija, 1 muftija, 5 muderisa, 2 dersi-ama, 3 vaiza, 28 hatiba, 4 mektebska učitelja, lično sarajevski muteselim, 13 feudalaca (mutesarifa i zaima), 2 mustahfiza, 17 derviša, 52 trgovca, 17 ihtijar odžak-janjičara, 6 serturnadžija, 12 hasećija, 36 serdengečdija, 24 bajraktara, 9 seratika i 1 bez zanimanja.[33]

To je bilo istih onih godina kada je Napoleon, kako je navedeno, izdao i sproveo lični dekret o sužavanju prava i sloboda Jevreja u ondašnjem silnom francuskom carstvu, iako je to carstvo već bila zahvatila slobodarska misao francuske revolucije.

[33]) Prema podacima u radu dr M. Levija, Rav. Danon i Ruždi-paša. Godišnjak 5694—1933, str. 81—85, gdje je objavljen i tekst navedenog mahzara u prijevodu Fehima Spahe.

RÉSUMÉ

LA »DAÏRA« DE SIJAVUŠ-PACHA
(Contribution à l'étude de l'histoire des juifs de Sarajevo)

1. Introduction

La deuxième génération des juifs venus d'Espagne à Sarajevo a pris une forte racine en moins de cinquante ans dans cette ville qui était à l'époque la capitale de la Bosnie et un des plus importants centres de l'empire ottoman dans les Balkans. A partir de l'apparition du premier juif à Sarajevo, déjà en 1557, qui était usurier — une sorte de banquier, pendant toute la période turque, c'est-à-dire jusqu'à 1878 — moment de grands changements politiques et sociaux, les juifs ont activement participé à la vie économique et communale de la ville: le plus souvent et au début comme commerçants, plus tard comme artisans. Bien que leurs nombre et développement dans cette ville n'aient pas été très dynamiques, ce qui était dû aux conditions sociologiques et au caractère individualiste de ce groupe ethnique, ils étaient vers la fin de la période turque au nombre de 2.000, ce qui représentait environ 10% de la population de la toute la ville.

Le quatrième centenaire des juifs de Sarajevo présente, du point de vue culturel et historique, trois élements essentiels: litterature orale des célèbres romanses espagnoles, qui s'est maintenue dans cette région dans sa forme originelle jusqu'à environ 1930; collection de prières et de chants religieux juifs illustrée — »Hagadah« de Sarajevo; et, enfin, les constructions juives: synagogue et une »daïra« — demeure commune, une architecture particulière qui fleurissait là pendant plus de 300 ans. C'est justement cette demeure commune qui est l'objet de cette étude. Elle a été connue sous le nom de la »daïra« de Sijavuš-pacha ou sous le nom hébreu »Kortiž« ou »Kortižiko«. Elle était le centre de toute la vie des juifs de Sarajevo pendant trois siècles, quittée de temps à autre par des juifs pour d'autres parties de la ville.

2. Fondation et développement de la demeure

La »daïra« de Sijavuš-pacha a été fondé vers la fin du XVIe siècle, plus précisément en 1581 — selon une source historique assez récente, mais confirmée par d'autres sources historiques. Dans cette source histrorique, datant des années 1728—1729, on précise même le motif de la fondation de cette »daïra« — demeure commune: jusqu'alors les juifs habitaient éparpillés dans des quartiers musulmans dits »mahala«; ils étaient »désordonnés« et »indisciplinés« provoquant souvent par mégarde des incendies dans leurs maisons et dans les »mahala«. Alors, sur la demande des habitants de Sarajevo, le beglerbey roumélien, devenu plus tard grand vizir, Sijavuš-pacha fit construire cette »daïra«. Il était originaire des régions slaves, mais il est mort en 1601—1602 à Constantinople. En 1581 il était de passage à Sarajevo et a ordonné que l'on construisit cette »daïra« comme fondation pieuse familiale (fidei comis). Ce n'était pas son unique fondation pieuse, il en a fait également à Constantinople. Cette construction a pris la nom de »daïra« eu XIXe siècle, terme qui désignait à l'époque une construction d'habitation formant un cercle à l'intérieur duquel se trouvait la cour (daire = cercle, en arabe).

Au cours de son existence cette construction a été cinq fois incendiée: en 1697 elle fut incendiée par le prince Eugène de Savoie, dont les soldats avaient incendié toute la ville, puis en 1748, 1755, 1787 et 1879. Après chacun des incendies cités, sauf le dernier, les juifs reconstruisaient leur demeure eux-mêmes et à leurs frais. Après le dernier incendie, qui a eu lieu pendant la période autrichienne, la »daïra« n'a pas été reconstruite et actuellement il n'en reste plus rien.

C'était la demeure des familles juives pauvres. Au début elle fut, probablement, unique dans toute la ville, mais plus tard apparurent de nouvelles constructions d'habitation juives qui étaient, suivant les données de 1841—42, au nombre de six, concentrées, d'une manière générale, autour

de la »daïra« primitive, qui pour cette raison-là n'était pas seulement la plaus ancienne mais aussi la »daïra« centrale.

3. Urbanisme et arhitecture

La »daïra« se trouvait à la périphérie occidentale de l'ancienne »čaršija« (= marché) de Sarajevo. On a construit à proximité, en même temps ou un peu plus tard, un temple juif qui existe même de nos jours; sa forme à subi certains changements mais il représente quand même un monument architectonique important. Jusqu'au dix-neuvième siècle cette construction était connue dans les sources historiques sous le nom de »Veliki han« (Grande auberge), parce qu'elle rappelait du point de vue architectonique les caravansérails, ce à quoi cette construction a été en principe destinée. Il existait pourtant une différence par rapport aux caravansérails: cette construction n'avait que le rez-dechaussée, sans l'étage supérieur obligatoire, car il n'y avait pas de chevaux ni de marchandises à abriter. L'historien de Sarajevo Muvekit nous a fourni certaines données permettant d'apprécier l'importance de la »daïra«: il y avait 46 chambres, toutes au rez-de-chaussée, ce qui permet de conclure que c'était là une construction relativement trés grande. D'aprés un autre source on estime que le nombre d'habitants dans cette »daïra« a été de 90, ce qui témoigne également de l'importance du bâtiment. C'est le premier exemple d'une construction d'habitation en commun. L'ornmenent architectonique le plus important de cette construction était son haut rempart de pierre qui cernait toute la »daïra« la protégeant de cette facon contre les incendies venus soit de l'extérieur soit de l'intérieur.

4. Propriété et jurisprudence

La »daïra« de Sijavuš-pacha étant une fondation pieuse dite »evladyet--vakuf« son bénéfice était partagé en deux parties: la plus grande fondation pieuse de Sijavuš-pacha (une mosquée à Constantinople) bénéficiait d'une partie, de l'autre bénéficiaient les descendants directs de Sijavuš-pacha, qui géraient cette fondation au cours des XVIIe et XVIIIe siècles.

Les juifs prenaient à louage la »daïra« jusqu'au premier grand incendie en 1697. Après cet incendie, la fondation n'étant pas en mesure d'entreprendre la reconstruction elle-même, les juifs ont demandé et obtenu la permission de reconstruire complètement la »daïra« en 1702. Voilà comment on réglé le côté financier — argent investi et loyer futur: de 150 »groš« (ancienne monnaie) — loyer payé jusqu'alors, les juifs étaient tenus de payer 70 »groš« de loyer régulier et le reste — 80 »groš« — était estimé comme loyer futur déjà payé, permettant les reconstructions futures et l'entretien de la »daïra«.

Cela a permis aux juifs de jouir du louage permanent de la »daïra«. Plus tard, on a essayé de contester aux juifs le droit sur certaines parties de la »daïra«, mais le tribunal a réfuté la demande de la fondation et s'est prononcé en faveur des juifs. Quelques décennies plus tard (au XVIIIe siècle), au moment où la génération qui avait entrepris la reconstruction de la »daïra« a commencé a disparaître, un firman impérial a réglé cette question. Selon ce firman les pièces vacantes étaient à la disposition des descendants directs des bénéficiaires précédents, et s'il n'y avait pas de descendants directs les pièces étaient données à louage uniquement par la voie de licitation. Cela a permis l'introduction dans la »daïra« des familles qui n'y avaient jamais habité, parfois même, paraît-il, des familles non-juives. Cependant, grâce à l'intervention des citoyens, ces règlements ont été changés en faveur des juifs qui pouvaient profiter de ces locaux mais sous condition de les entretenir bien et de façon régulière.

Lors du recensement cadastral de la ville en 1886. aucune partie de la »daïra« ne figurait en tant que propriété de la fondation religieuse de Sijavuš-pacha. Cela a été dû à la précédente dévaluation de la monnaie turque, devenue presque sans aucune valeur, et aussi au fait que les juifs ont fourni de fausses données lors de ce recensement, ce qui a été également fait par les autres habitants. Ainsi un grand nombre de parcelles ayant appartenu aux fondations pieuses furent-elles aliénées.

5. Position sociale et juridique de la »daïra« et des juifs de Sarajevo

Dans la littérature yougoslave spécialisée cette demeure juive était à tort traitée de ghetto, ce qui était faux et ce qui connaît sa première correction dans cette étude. Le ghetto étant, dans les ville de l'Europe occidentale médiévale ou dans les temps modernes, un quartier où les juifs étaient forcés ou semi-forcés de résider, vivant à la limite entre la justice et l'injustice, entre l'égalité et l'inégalité en droits par rapport aux autres citoyens, on peut remarquer et constater, se basant sur des données déjà citées que notre »daïra« était tout à fait autre chose.

La »daïra« de Sijavuš-pacha était la résidence libre et non forcée des juifs, ce qui est prouvé par le fait que les juifs eux-mêmes avaient demandé et obtenu, par un contrat fait avec la direction de la fondation pieuse, la permission de reconstruire la »daïra« par leurs propres moyens. Par la suite, quand il y avait des révendications injustes, soit de la part de la fondation pieuse soit des autres intéressés, la législation et les tribunaux turcs prenaient toujours des sentences en faveur des juifs. En fait, il s'agissait là d'une demeure de pauvres, comme cela a déjà été dit, tandis que les familles plus aisées habitaient dans d'autres parties de la ville, se répandant dans six nouveaux quartiers, entre 1841—42, où ils vivaient ensemble avec les habitants des autres religions. Cela prouve également que cette demeure ne présentait aucun caractère de concentration ni de résidence forcée. La fait que les juifs vivaient là en commun n'était pas dû aux mesures des autorités turques mais c'était une tradition que les juifs eux-mêmes avaient apportée d'Espagne, tradition qui était un des traits caractéristiques de leur groupe ethnique.

Contrairement à la réduction des droits des juifs des villes et des ghettos européens, le problème de la protection de la minorité juive ne c'est jamais posé a Sarajevo, ni dans tout l'empire turc, pour la simple raison qu'il n'existait pas. Dans cet empire régnait une grande tolérance envers les juifs qui jouissaient d'une relativement très grande liberté au moyen âge et dans les temps modernes, ce qui a été souligné et à juste titre par des écrivains juifs. C'est également evident grâce au fait que les juifs avaient libre accès dans toutes les branches économiques de la ville: commerçants, usuriers et changeurs, différents artisans etc. Je ne voudrais pas dire par là qu'il existait une égalité en droits pour tous les hommes dans le sens actuel du mot, car à l'époque féodale les musulmans avaient tous les pouvoirs et jouaient le rôle le plus important dans la société de l'époque. Mais malgré tout cela les juifs avaient les mêmes droits que les autres non-musulmans de Sarajevo et de l'empire turc.

Dans la ville même de Sarajevo il y avait eu des exemples de très bonnes relations entre les musulmans et les juifs du pays. Outre l'exemple déjà cité de la concession des locaux vacants de la »daïra« aux juifs, même au cas où ils n'étaient pas héritiers, on pourrait citer également un autre exemple plus convaincant: en 1818 le vezir de Bosnie, comme il le pratiquait souvent, a demandé sans aucune raison aux juifs de Sarajevo de lui donner une somme d'argent considérable. Quand il n'a pas eu cet argent il a fait emprisonner onze citoyens juifs qui devaient être exécutés le lendemain. Mais cette nuit même toute la ville s'est révoltée. Les habitants ont assiégé la résidence du vizir, forcé les portes de la prison et libéré leurs concitoyens. Et ce n'était pas tout. Ils ont porté plainte contre le vizir à Constantinople — la plainte fut adressée à l'empereur en personne. Cette plainte, unique dans son cas, a été signée par 247 citoyens musulmans, dont il y avait 52 commerçants et les autres étaient soit fonctionnaires d'Etat soit fonctionnaires religieux.

Et c'était justement à l'epoque où Napoléon Ier Bonaparte avait signé et appliqué le décret suivant lequel tout commerce était interdit aux juifs sans la permission du préfet, de même que la pratique des affaires bancaires et la migration dans les pays allemands, qui faisaient à l'époque partie de l'empire français, justement à l'époque de la croissance et de la victoire des idées de la Révolution française.

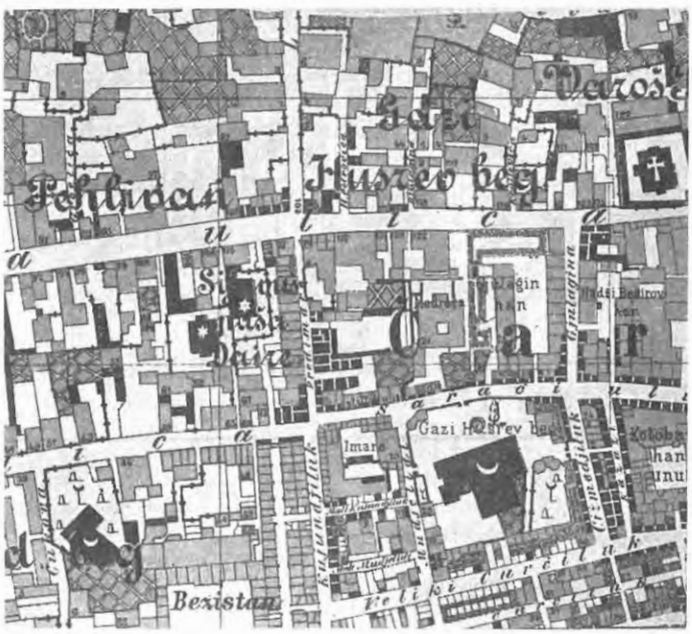

Situacioni plan područja Sijavuš-pašine daire iz 1882. godine.

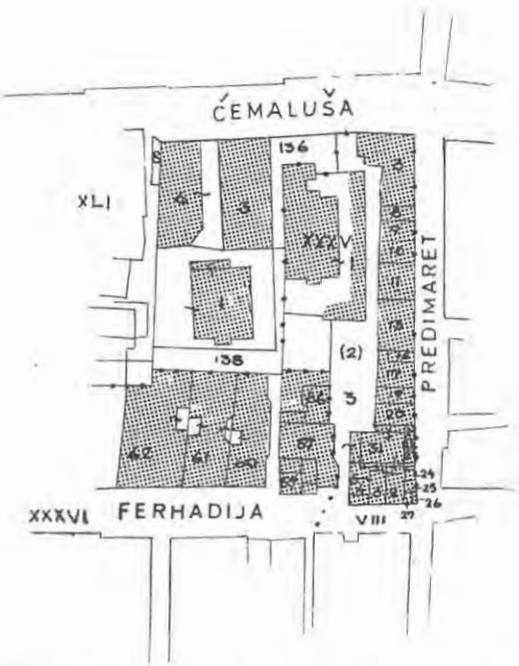

Katastarski plan čestica na području Sijavuš-pašine daire — stanje 1886 god.

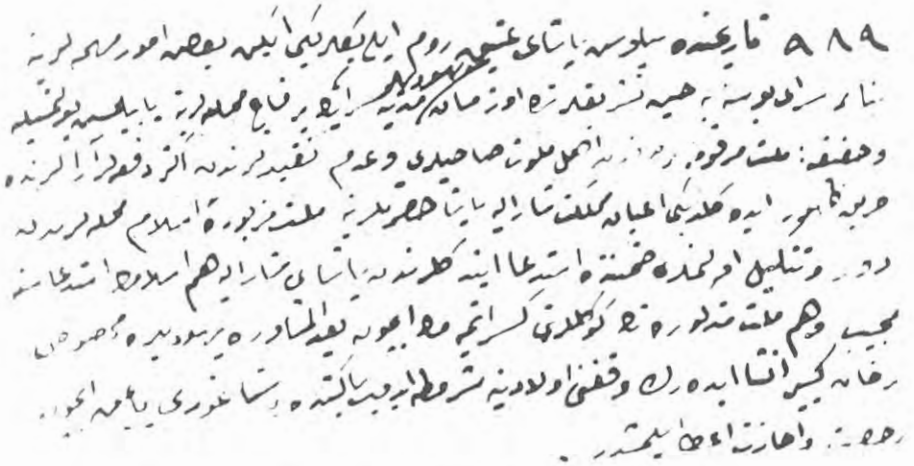

Faksimil 1. Zabilješka o osnivanju Sijavuš-pašine daire 989. (1581) godine.

Faksimil 2. i 3. Istanbul, kraj ševala 1113. (19—29 3. 1702). Nagodba (temesuk) između mutevelije Sijavuš-pašina vakufa Mehmeda i sarajevskih Jevreja o obnovi Sijavuš-pašina Velikog hana poslije požara. Istanbul, početak zilkade 1113. (30. 3—9. 4. 1702). Hudžet istanbulskog kadije kojim se potvrđuje (legalizira) gore navedena nagodba.

Faksimil 4. Travnik, 4. džum. I 1133. (3. 3. 1721.). Presuda travničkog kadije Ibrahima kojom se odbija tužbeni zahtjev mutevelije Sijavuš-pašina vakufa Mehmedbega, sina Muslibegova, preko opunomoćenika Hadži Sulejman-efendije, protiv sarajevskih Jevreja u pitanju zakupnine Sijavuš-pašina Velikog hana.

Faksimil 5. Istanbul, početak zilkade 1193. (10—20. 11. 1779). Ferman o sistemu zakupnine Velikog hana Sijavuš-pašina vakufa u Sarajevu.

Faksimil 6. Sarajevo, 5. redžeba 1194. (7. jula 1780). Hudžet sarajevskog kadije Jahja-zade Ahmeda o načinu obračuna zakupnine Velikog hana Sijavuš-pašina vakufa u Sarajevu. U vrhu potvrda hudžeta od strane bos. valije od 21. redžeba 1194. (23. jula 1780).

Faksimil 7. Sarajevo, 5. redžeba 1194 (7. jula 1780). Ilam sarajevskog kadije Jahja-zade Ahmeda bos. valiji o načinu nasljeđivanja i zakupa prostorija u Velikom hanu Sijavuš-paše vakufa u Sarajevu. Ü vrhu potvrda bos. valije od 21. redžeba 1194 (23. jula 1780).

Faksimil 8. Sarajevo, 7. redžeba 1194 (9. jula 1780). Nagodba između sarajevskih Jevreja i opunomoćenika Sijavuš-pašina vakufa Sulejmana o načinu naplaćivanja zakupnine Velikog hana u Sarajevu.

Faksimil 9. Istanbul, 16. zilhiđe 1234 (6. 10. 1819). Ferman o ubiranju zaostale zakupnine Velikog hana Sijavuš-pašina vakufa u Sarajevu.